

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Кафедра українознавства
Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька
Центр українських студій імені Д. І. Багалія
Харківська обласна організація Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги

**ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА РОДИНИ
АЛЧЕВСЬКИХ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ
БІОГРАФІСТИКИ**

УДК 929.52АЛЧ(063)
ББК 63.214я431
І 90

*Затверджено до друку науково-методичною радою
Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна
(протокол № 1 від 26 січня 2017 р.)*

І 90 Історико-культурна спадщина родини Алчевських: теоретичні та прикладні аспекти біографістики. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – 68 с.

УДК 929.52АЛЧ(063)
ББК 63.214я431

У збірнику вміщено матеріали доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Історико-культурна спадщина родини Алчевських: теоретичні та прикладні аспекти біографістики», приуроченої до 175-річчя просвітительки Христини Данилівни Алчевської, 150-річчя композитора Григорія Олексійовича Алчевського і 140-річчя співака Івана Олексійовича Алчевського.

Видання буде цікавим для істориків, музеєзнавців, мистецтвознавців, краєзнавців, усіх, хто цікавиться проблемами історичної біографістики.

Матеріали публікуються у авторській редакції

© Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна, 2017
© Автори, 2017

ЗМІСТ

Розділ І. Історія родини Алчевських

Милославський Д. К. <i>«Український Карузо» Іван Алчевський в музикознавчих працях Кирила Милославського</i>	3
Борисова Т. М., Троян А. Т. <i>До історії відомих родин. Алчевський Іван</i>	18
Трофименко Т. М. <i>До історії епістолярію Христі Олексіївни Алчевської</i>	21
Кутя О. А. <i>Просвітницько-педагогічна спадщина Христини Данилівни Алчевської</i>	26
Бондаренко С. К. <i>«Читка»: Свобода інтерпретації текстів у просвітницькій діяльності «Гуртку» Х. Алчевської (остання третина ХІХ ст.)</i>	31
Чуркіна В. Г., Водолажченко Н. А. <i>Дидактичні погляди на освіту для дорослих Христини Алчевської</i>	34

Розділ ІІ. Меморіальна та сімейна історія

Куделко С. М. <i>Проблеми реалізації проекту Центра краєavedення имени академика П. Т. Тронько «Харьковский некрополь»</i>	41
Дідик М. <i>Некрологи університетських професорів як джерело для біографічних досліджень</i>	44
Глибицька С. Б. <i>Соратниця Х. Д. Алчевської, вчителька Є. Д. Гордєєва (Чирикова): громадський та особистий ракурс</i>	49
Арзуманова Т. В. <i>Міжпоколінна ретрансляція етнічної культури як шлях до збереження етнічної ідентичності (на прикладі спільноти старообрядців України)</i>	55
Солошенко О. М. <i>Свідчення покоління дітей Другої світової війни як джерело біографічної інформації (з досвіду студентських усноісторичних досліджень)</i>	61

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ РОДИНИ АЛЧЕВСЬКИХ

УДК:78.072.3 (477.54)

Милославський Д. К.

ДУ «Національний інститут терапії імені Л. Т. Малої НАМН України»

«УКРАЇНСЬКИЙ КАРУЗО» ІВАН АЛЧЕВСЬКИЙ В МУЗИКОЗНАВЧИХ ПРАЦЯХ
КИРИЛА МИЛОСЛАВСЬКОГО

Фігура харківського тенора **Івана Олексійовича Алчевського** (1876-1917) приваблювала багатьох дослідників за його блискучий талант і трагізм долі. Це був син відомого підприємця **Олексія Кириловича Алчевського** (1835-1901) і просвітительки, засновниці школи робітничої молоді в Харкові **Христини Данилівни Алчевської** (Журавльової) (1841-1920) [6, 7, 21].

О. К. Алчевський - український купець, гірничозаводчик і банкір. Розпочинав кар'єру підприємця як власник невеличкої чайної крамниці у Харкові. У 1870 р. він був купцем 1-ї гільдії. Очолював Харківський торговий (1868) та земельний (1870) банки. Фінансував гірничозаводську промисловість Донбасу. Заснував у 1879 р. Олексіївське товариство, у 1895 р. - Донецько-Юр'ївське, а через два роки - спільне російсько-бельгійське товариство у Маріуполі «Російський провіданс». 20 років О. К. Алчевський був головою Харківського біржового комітету, почесним членом добродійного товариства, заснував товариства взаємного кредитування, став активним учасником з'їздів гірничопромисловців Росії. Нагороджений орденом Станіслава, отримав ступінь радника комерції (1895). За його матеріальної підтримки. виникли такі освітні заклади, як перша жіноча недільна школа, гірниче училище у Катеринославі, харківське комерційне училище та сільсько-господарчий інститут. Його ім'ям названо залізничну станцію, а згодом і робітниче селище, яке потім стало містом Алчевськ. У свій час у маєтку О. К. Алчевського працював підпасичем майбутній маршал Климент Єфремович Ворошилов, який відгукувався про господаря як про добру і ліберальну людину.

3

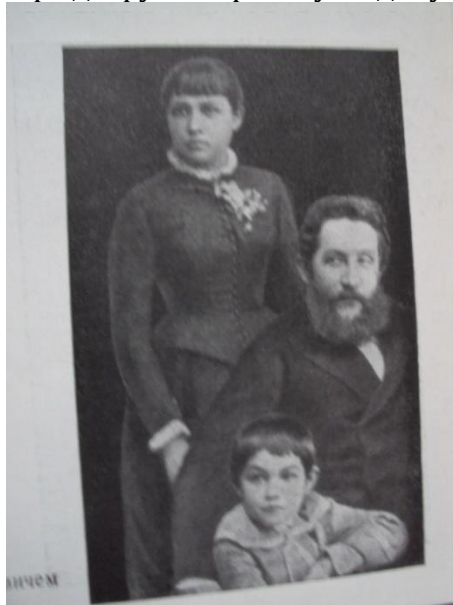


Фото 1. Іван Алчевський з батьком і сестрою Ганною

Х. Д. Алчевська відома, як український педагог-просвітитель, засновник методики навчання дорослих грамоті і харківської безкоштовної жіночої недільної школи. Вона також дружина підприємця і мецената О.К. Алчевського і теща академіка архітектури О. М. Бекетова. Їхні діти придбали широку відомість і популярність: Григорій Олексійович

як композитор і автор книги з дихальних вокальних вправ, Іван Олексійович як прекрасний співак, Христина Олексіївна як українська поетеса.



Фото 2-3. Брат Григорій та сестра Христина

З короткої біографії тенора, якого вважали за «українського» Карузо, відомо небагато [1-4]. **Алчевський Іван Олексійович** (15(27).12.1876, Харків - 26.4(9.5).1917, Баку, похований у Харкові), артист опери, лірико-драматичний тенор, камерний співак. Співу Іван навчався під керівництвом старшого брата Г. Алчевського. У гімназичні роки І. Алчевський брав активну участь в концертах і музично-драматичних вечорах. У 1896-1901 рр. здобув освіту на природничому факультеті Харківського університету. У 1901 р. дебютував у партії Індійського гостя на сцені Петербурзького Маріїнського театру, потім з великим успіхом виступив у партії Фауста («Фауст», Ш. Гуно). За 4 роки (1901-1905) співак створив на сцені Маріїнського театру понад 20 образів.



Фото 4. Іван Алчевський в студентські роки

Він удосконалював свою вокальну та сценічну майстерність під керівництвом О. Палечека, А. Панаєвої-Карцовой, у Парижі у Ж. Решке, брав приватні уроки співу у співачки Ф. Литвин. Разом з нею в сезоні 1905-1906 рр. І. Алчевський виступав на сцені Брюссельського оперного театру «Ла Монне» в операх «Ромео і Джульєтта», «Фауст», «Гугеноти», «Лоенгрін», «Арміда», «Альцест». Влітку 1906 р. він співав у Лондонському театрі «Ковент-Гарден» в цих же операх, а також в «Євгенії Онєгіні» разом з М. Баттістіні. Потім І. Алчевський був запрошений в Нью-Йорк в «Манхеттен-опера Хауз», де виступав у «Фаусті», «Діноре» Дж. Мейєрбера і «Наваррянке» Ж. Массне, виконував твори російських та українських композиторів. У 1907-1908 рр. І. Алчевський - соліст московської приватної опери С. Зіміна. У травні 1908 р. на запрошення С. Дягілева артист виконав партію Шуйського в «Борисі Годунові» Паризької «Гранд-Опера» і був партнером Ф. Шаляпіна. У 1908-1914 рр. І. Алчевський, як соліст цього театру виконав ряд творів зарубіжної оперної класики. У 1910 р., митець виступав в «Самсоні і Далілі» у присутності К. Сен-Санса, вразивши композитора своєю інтерпретацією образу Самсона. У 1914 р. брав участь в «Російських сезонах» С. Дягілева в Лондоні, де виступав у «Псковитянці» і «Золотого півника» (з В. Петровим та Ф. Шаляпіним). У 1910-1912 і 1915-1917 рр. він соліст Московського Великого і Петроградського Маріїнського театрів. **Восени 1914 р. він з тріумфом виступив у Одесі та Харкові, де виконав баритонову партію Демона.** У сезоні 1914-1915 рр. співав на сцені Петербурзького Народного дому, виконавши партію Германа, створивши образ надзвичайної психологічної глибини і сили, порівнянний з такими відомими виконавцями цієї партії, як М. Фігнер, М. Михайлов, О. Давидов, А. Боначич.



Фото 5. Будинок І. О Алчевського в Харкові (нині Будинок культури ГУМВС України)

Співак володів абсолютним слухом, чудовою пам'яттю, голосом м'якого тембру та великого діапазону, вільно брав мі-бемоль. Нижній регістр його був близький до баритоновому звучанням, верхній відрізнявся гнучкістю, витривалістю і свободою. Він практично завжди долав тесситурні труднощі і з легкістю виконував складні пасажі. Виконання І. Алчевського відрізнялося багатством тембрових фарб, чарівністю та тонким відчуттям. На оперній сцені співак створив 55 образів (з них 19 – в операх вітчизняних композиторів).

Кращі партії: Хозе («Кармен»), Рауль («Гугеноти»), Іоанн Лейденський («Пророк»), Радамес («Аїда»), Самсон («Самсон і Даліла»), Лоенгрін, Зігфрід («Загибель богів», «Тангейзер»), Дон Жуан («Камінний гість»). Серед інших партій – Собінін («Життя за царя»), Баян «Руслан і Людмила», Синодал («Демон»), Садко («Садко»), Звіздар («Золотий півник»),

Михайло Хмара («Псковитянка»), Карл VII («Сарацин»), Петро («Наталка Полтавка»), Андрій («Запорожець за Дунаєм»); Адмет, Рінальдо («Альцеста»), Фауст («Мефістофель»), Ромео («Ромео і Джульєтта»), Макс («Вільний стрілець»), Герцог («Ріголетто»), Альфред («Травіата»), Каніо («Паяци»), Єлеазар («Жирівка»).



Фото 6. І. О Алчевський в ролі Рауля, «Гугеноти» Д. Мейєрбера.



Фото 7. О Алчевський у ролі Германа, «Пікова дама» Чайковського П.

Відомі партнери: Ф. Шаляпін, А. Нежданова, Н. Забіла-Врубель, В. Касторский, В. Куза, М. Михайлова, В. Петров, К. Серебряков, Н. Фріду, М. Баттістіні, **диригенти** – Ф. Блуменфельд, Е. Купер, Н. Малько, Е. Направник, А. Нікіш, Н. Федоров. І. Алчевського поважали такі відомі композитори, як К. Сен-Санс та Р. Леонкавалло.



Фото 8. Найбільш відомі партнери В. Алчевського - Ф. Шаляпін, А. Нежданова

І. Алчевський також був видатним камерним співаком: виконував твори С. Прокоф'єва (романси «У моєму саду», «Чарівник», «Гидке качення»), М. Гнесіна (у тому числі присвячені співакові романси «В останню годину», «Коли вогонь кохання», 1917), Дж. Енеску (цикл з 7 пісень, одна з яких присвячена співакові). Репертуар І. Алчевського включав також романси М. Глінки., О. Бородіна, М. Римського-Корсакова, С. Рахманінова, М. Лисенка, Я. Степового, Г. Алчевського, О. Гольденвейзера, К. Дебюссі, М. Равеля, російські та українські народні пісні.

І. Алчевський виступав у симфонічних концертах О. Зилоті та С. Кусевицького з вокальним квартетом під управлінням М. Чуприннікова. У 1909 р. організував у Москві гурток «Кобзар», у якому виконувалися твори українських композиторів; виступав тут з доповіддю про сучасну українську музику. І. Алчевський був різнобічно обдарованою особистістю: він поставив «Пікову даму» (1916, Одеса), виступав в якості симфонічного диригента, пробував свої сили як драматичний актор, піаніст. Записав 8 арій на грамплатівки в Петербурзі («Грамофон», 1903). На жаль ці записи не передавали особливостей співу І. Алчевського, тому він більше не записував свій голос. На початку 1917 р. Алчевський виступав у Харкові, потім у Тбілісі і Баку, де і закінчив свій творчий та життєвий шлях [23]. Помер він від запалення мозку або менінгіту. Похований у Харкові на Єпархіальному цвинтарі (зараз прах його перенесений на 13 кладовище).



Фото 9. Могила І. О. Алчевського в Харкові

На смерть співака, яка стала значною втратою для мешканців нашого міста, відгукнулася харківська газета «Рідне слово». [24] Спогади про І. Алчевського залишили відомі митці , такі як М. Боголюбов, О. Хессін, О. Головін, С. Бронштейн, Є. Браудо. З 1999 р. У Харкові започатковані конкурси вокалістів імені І. О. Алчевського.

Однак, незважаючи на безліч відгуків про високу вокальну майстерність І. О. Алчевського, цілісного уявлення про особливості його життя і творчості отримати не вдавалося. Пролити світло на людські та акторські якості І. О. Алчевського ставив метою у своїх книгах не музикознавець, а харківський фізик Кирило Євгенович Милославський і його співавтори [18-21].



Милославський Кирило Євгенович (1914-1975) народився в с. Вознесенське Ярославської губернії, син професора ХАДІ Є. І. Милославського. За фахом К. Милославський інженер-дослідник, фізик-магнітолог, кандидат технічних наук (1943), доцент (1946).

Закінчив у 1935 р. Харківський механіко-машинобудівний інститут (нині - ХПІ), працював в УФТІ, УНДІ метрології. Слухав лекції академіка Л. Д. Ландау та навчався на паралельних курсах з майбутнім академіком Є. М. Лівшицем. Учень харківських професорів Д. С. Штейнберга та К. Д. Синельникова. У період 1936-1939 рр. навчався в аспірантурі у ВНДІ метрології (м. Ленінград), під керівництвом професорів Є. Г. Шрамкова та Б. М. Яновського

захистив кандидатську дисертацію. У роки другої світової війни працював старшим інженером Центральної Лабораторії Кіровського (Ленінградського), а потім Челябінського тракторного заводів, приймав участь у вдосконаленні методів магнітної дефектоскопії деталей танків та тракторів. Педагогічну діяльність розпочав як старший викладач кафедри електротехніки Челябінського механіко-машинобудівного інституту (1944-46 рр.), потім був доцентом кафедри фізики на факультеті колісно-гусеничних машин інституту механізації сільського господарства (м. Челябінськ). Після реєвакації до Харкова – завідувач кафедрою фізики ХАДІ (1946-1957), секретар Вченої Ради ХАДІ, вчений секретар Харківської філії товариства радіоелектроніки та радіозв'язку СРСР. З 1958 по 1975 рр. – вчений секретар ІРЕ АН УРСР, у якому відповідав за роботу з аспірантами та представлення наукових звітів до Президії АН УРСР. Автор 40 наукових праць у галузі магнетизму та історії фізики. Працював з відомими харківськими вченими академіками А. О. Слуцкіним, О. Я. Усиковим, С. Я. Брауде, Б. І. Веркіним, В. П. Шестопаповим. Нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні» (1946) та ювілейним знаком до 100-річчя з народження винахідника радіо О. С. Попова (1959). К. Є. Милославський – незмінний лектор Товариства «Знання» та Центрального Лекторію.

З іншого боку К. Є. Милославський – талановитий музико- та мистецтвознавець, співак та акомпаніатор-аматор. Незважаючи на певні успіхи і досягнення в області фізики, головною справою в житті для К. Є. Милославського стало захоплення музикою, літературою і театром. Насамперед, це його багатогранна діяльність, пов'язана з колекціонуванням листівок із зображенням співаків, артистів, платівок з аріями з опер, написання книг на музикознавчу тематику. У молодості К. Є. Милославський захоплювався друкуванням фотопластин, збирав порцелянові фігурки на літературну й театральну тематику; колекціонував грамплатівки. Захоплення Кирила театром почалося з середини 20-х років ХХ ст. [11]. У 1926 р. Кирило побував на опері «Євгеній Онегін» П. В. Чайковського, в його альбомі з'явилися малюнки типажів з цієї опери. Потім була опера «Кармен» Ж. Бізе з К. М. Копйовою в цій ролі, після чого К. Є. Милославський захворів одночасно театром і на отит. Після чого зникли думки щодо кар'єри оперного співака. З юнацьких років К. Є. Милославський стає невтомним збирачем книг з історії театру, нот, партитур музичних творів, листівок акторів театрів опери і балету (у тому числі

дореволюційних), колекціонером унікальних платівок, театральних програмок, афіш. В його колекції є ряд українських і радянських музикознавчих газет 40-60-х років ХХ ст., некрологи у зв'язку зі смертю К. М. Копйової, В. Г. Будневича, В. І. Качалова та інших артистів. К. Є. Милославський також є творцем великої приватної бібліотеки р. в Харкові з книгами на театральну і музикознавську тематику, творами російської та зарубіжної (мовою оригіналу) класики [22]. Протягом свого недовгого життя, К. Є. Милославський створив більше 30-ти театральних альбомів, присвячених як окремим і артистам співакам (С. Я. Лемешев, К. М. Печковський, Л. В. Собінов, П. З. Андреев, сімейство Петіпа, Ю. М. Юренев), оперних композиторів (О. Даргомижський, О. Бородін, П. Чайковський, А. Рубінштейн), так і цілим театральним колективам (Маріїнський театр, театр Зіміна, М. М. Синельнікова, Харківський оперний театр). Допомогало у працях і те, що він досконало володів французькою та англійською мовами. [20,21] Фото №

Крім того, К. Є. Милославський відомий як невтомний колекціонер фотографій акторів, в тому числі з дарчими надписами, платівок, книжок на музикально-театральну тематику. Він спілкувався та був у дружбі з відомими співаками С. Я. Лемешевим, М. К. Печковським, І. С. Паторжинським, В. М. Гужовою, К. Г. Шашою, поетом Л. С. Татаренком, письменником О. Полторацьким, музикознавцями О. А. Грошевою, І. М. Лисенком, О. Чишком, М. Кагарлицьким, М. Стефановичем. Плідно співпрацював з музикально-театральною бібліотекою К. С. Станіславського у Харкові.



Фото 10. Обкладинка книги у співавторстві з П. Івановським (Москва, 1972)

К. Є. Милославський - співавтор 4 книг на музично-театральну тематику: про Харківський театр опери та балету (1965) (у співавт. з П. О. Івановським та Г. В. Штоль), щодо харківського тенора зі світовою відомістю Івана Алчевського (1972) (у співавт. з П. О. Івановським), (1980) (у співавторстві з І. М. Лисенком), співака з харківськими коріннями Ю. С. Кіпоренко-Доманського (1987) (у співавт. з П. О. Івановським). Останні 2 книжки вийшли в світ вже після смерті К. Є. Милославського та базувались на його матеріалах [5-8]. К. Є. Милославський до кінця свого життя, збирав цінний матеріал для

книжок про відомого харківського тенора, співака зі світовою популярністю - Івана Олексійовича Алчевського. Треба відзначити, що з сім'єю Алчевських К. Є. Милославський був знайомий і до II Світової війни, яка багато планів і знайомств поламала. З братом «українського Карузо», відомим письменником, театральним критиком, музикознавцем Миколою Олексійовичем Алчевським (1872-1942) і його дочкою, К. Є. Милославський був знайомий з початку 30-х років XX ст. і, мабуть, вже тоді збирав матеріал для майбутніх книг про життя і сценічну діяльність відомого тенора. М. О. Алчевський пережив усіх своїх братів і сестер, але кінець його був трагічним: він помер у лікарні від голоду в травні 1942 року в окупованому і зруйнованому фашистами Харкові. Похований у братській могилі, місце якої невідомо. Кирила Милославського також неодноразово бачать на Харківському цвинтарі на могилах І. О. Алчевського і співачки К. М. Копйової, з постаттю якої і слід пов'язувати театральні уподобання мого батька [9, 10].

У 60-70-х рр. минулого століття він часто бував зі мною в будинку родичів актора, одночасно, нащадків академіка архітектури Олексія Миколайовича Бекетова (1862-1941) – його доньки Олени Олексіївни Бекетової (1895-1990), онука - доктора фізико-математичних наук, професора, головного наукового співробітника ФТІНТ Федора Семеновича Рофе-Бекетова (1932).

Перші згадки щодо постаті І. Алчевського з'являються у книжці мого батька про Харківський театр опери та балету (1965) (у співавт. з П. О. Івановським та Г. В. Штоль). До речі, в ній К. Є. Милославський - перший автор. Цитую: *«окремо слід сказати кілька слів про І. Алчевського, який завоював оперні сцени усього світу, чудовий митець, він з величезним успіхом виступав за кордоном, його захоплено приймали любителі музики в Європі, Америці, Африці, і скрізь він, вихованець Харківського університету, поруч з оперними аріями і романсами, натхненно виконував українською мовою пісні свого народу»* [5].

Книга К. Є. Милославського «Іван Алчевський» (у співавт. з П. О. Івановським), була опублікована в 1972 р. і стосувалася основних віх життя і творчості «українського» Карузо – Івана Олексійовича Алчевського (1876-1917). У вступі до книги зазначалося, що в даній монографії авторами використовуються фрагменти з друкованих та рукописних мемуарів, статей, замітки з вітчизняних та зарубіжних газет і журналів, листи І. О. Алчевського. Автори приносять глибоку подяку родичам співака – В. Д. Алчевській-Щербаковій, Є. О. Бекетовій, Х. О. Юрковській, Н. М. Алчевській-Викул, а також співробітникам Музею театального, музичного та кіномистецтва, Харківського історичного музею. Передмову до книги написав відомий співак, композитор і музичний критик, заслужений діяч мистецтв Олесь Чишко [6]. Глави книги містять ключові епізоди життя і творчості митця: «Перші кроки у житті і на сцені», «Змужніння таланту», «За кордоном», «Знову на батьківщині», «У Великому театрі», «Тріумфи актора», «На концертній естраді», «Кращі образи», «Трагічний фінал». Автори навели перелік ролей І. Алчевського, скомпонували листи, публікації критиків, спогади музикознавців та глядачів таким чином, щоб з'явилося цілісне уявлення про співака.

Одним з основних співавторів К. Є. Милославського перших двох книг був Павло Олексійович Іванівський (1919-1988). К. Є. Милославського і П. О. Івановського пов'язували спільні інтереси, тепла дружба і любов до музики. Проявом цієї дружби і поваги служили часто даровані один одному книги, платівки.

Серед них збірник наукових і методичних праць Харківського Інституту мистецтв «Питання мистецтвознавства» (Харків. Видавництво ХДУ. 1969). У цій книзі була надрукована цитована раніше стаття П. А. Іванівського про І. О. Алчевського, а визнанням допомоги мого батька в її написанні став надпис «Дорогому Кирилу Євгеновичу, без праць та пошуків якого не було б статті, що завершує книгу. П. О. Іванівський», (21.09.1969)». Книга з цим написом, зберігається у нашій родині [13].

К. Є. Милославський та П. О. Іванівський опублікували також цілий ряд статей у місцевій та центральній періодиці щодо вокальної майстерності І. О. Алчевського та його

громадянських позицій [12, 14-16]. К. Є. Милославський завжди з великим задоволенням підписував свої примірники книг що тільки вийшли, звертаючись із теплими словами та побажаннями до родичів, друзям і колегам, особам щиро люблять театр.

Другий співавтор К. Є. Милославського, щодо висвітлення діяльності І. О. Алчевського, Лисенко Іван Максимович (21.08.1938) – дослідник історії української музичної культури, літературознавець, краєзнавець, енциклопедист, видавець. Член Спілки журналістів України (1977); Національної Спілки журналістів України (1998) та Національної Спілки письменників України (2005). Заслужений діяч мистецтв України (2009). У 1980 р. вийшла їх спільна книга «Іван Алчевський: Спогади. Матеріали. Листування /Упорядкування і примітки. І. Лисенка, К. Милославського, зі вступною статтею авторів про життя і творчість співака «Велетень оперної сцени» [7].

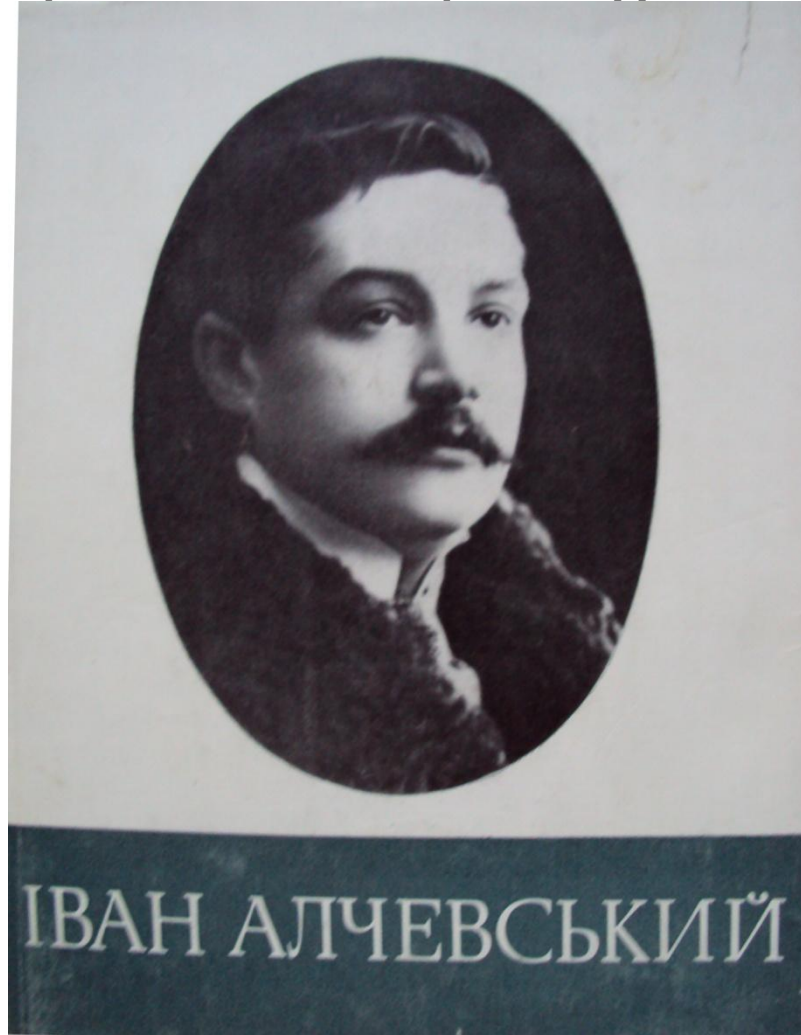


Фото 11. Обкладинка книжки «Іван Алчевський» у співавторстві з І. М. Лисенком (Київ, 1980)

Для більш повного сприйняття наводжу короткий зміст цієї книги і спогадів про І. О. Алчевського. Зміст: Алчевська Х. Співак з «душею геттінгенською»; В. Алчевська-Щербакова. Співак любові, співак печалі; Х. Юрковська. Спогади про мого дядька; Е. Старк. Іван Олексійович Алчевський; Д. Похитонов. Спогади диригента; Ф. Литвин. Уривки з спогадів; В. Люце. Спогади про мого партнера; М. Кясаманська. У недільній школі; О. Хессин. З моїх спогадів; А. Нежданова. Спогад; Є. Циньов. Алчевський у Катеринославі; С. Левік. Із записок оперного співака; І. Айзеншток. Іван Алчевський; О. Чишко. Спогади про Івана Алчевського; О. Омбелєв. Натхненний співак; Є. Колосовська. Алчевський у Харкові; П. Долгін «У вихорі балу»; М. Боголюбов. Спогади оперного режисера; К. Держинська. Спогади про мого партнера; Р. Тартаків. Мої спогади про Алчевського; Є. Ольховський.

Феноменальний тенор; В. Гузова. Алчевський у Києві; М. Казневський. Іван Алчевський в Одесі; І. Баратова. Мої спогади про Алчевського; Б. Альмедінген. Дон Жуан; С. Євлахов. Спогади артиста; М. Кваліашвілі. Іван Алчевський в Тіфлісі; Н. Алчевська-Вікул. Похорони Івана Алчевського; Є. Браудо. Пам'яті Алчевського; Л. Сабанєєв. Іван Олексійович Алчевський; Б. Асаф'єв. Пам'яті І.О. Алчевського. Матеріали [з газет]; Листування [До Х. Д. Алчевської, Г. Алчевського, П. Вейнберга, від К. Сен-Санса, Є. Голубева, Х. Юрковської, Є. Вахтерова, О. Скрыбіна, О. Іскрицької, О. Віхмана. Книга також містить листи І. Алчевського до матері і близьких, відгуки преси про його виступи на оперній сцені, з концертами, список ролей співака, літературні джерела, його дискографію [7]. Переклад переважної більшості статей іноземними мовами до книжок щодо виступів І. О. Алчевського за кордоном також зробив К. Є. Милославський, який вільно володів французькою, англійською та німецькою мовами.

У авторів спогадів про І. О. Алчевського, що увійшли до книжки, О. Омбелева і Є. Колосовської я в юному віці бував у гостях з батьком. На жаль, до цієї книги не увійшли спогади К. О. Ворошилова про О. К. Алчевського, Д. Міллера про Х. Д. Алчевську та О. Яковкиної про перебування І. О. Алчевського в Кисловодську, які підготував до публікації К. Є. Милославський.

Супутниця юнацьких років К. Є. Милославського у період його навчання в ХПІ, Галина Петрушевська, вже після смерті мого батька, описала свої емоції при вигляді книги «Іван Алчевський», що була виставлена на продаж в магазині, у вірші «Зустріч на книжковому базарі» (1980)

*Взгляд брошен на прилавок. Книга.
«Иван Алчевский». В сердце защемило.
Алчевский? Да! Все в памяти без сдвига:
То был взволнованный рассказ Кирилла –*

*«Вот посмотри, портрет артиста!
Недолго жил он. Зато, как дивно пел...
Я книгу напишу. Страниц на триста,
В ней будет все, что я собрал успел».*

*Разыскивал потомков. Были
Находки редкие, воспоминанья...
И письма вдруг заговорили!
Ожил восторг его признанья.*

*И образ редкого таланта
Стал зримым, просто осязаемым.
Материал для – фолианта!
Но первый шаг – брошюра «мини».*

*И вдруг сейчас: под взглядом – книга
«Страниц на триста» – взгляд прикинул.
И мысль тогда пронзила мигом:
«присвоил кто-то труд Кирилла?...»*

*С нервинкой вскинула обложку
И вижу: в тонкой рамке черной...
И горько, но и радостно немножко –
Кириллу «памятник нерукотворный»*

09.10.1980.

Я добре пам'ятаю І. М. Лисенка як у період спільного написання з моїм батьком книги про І. О. Алчевського, так і на презентації його книги «Музики сонячні дзвони», яка відбулась у 2004 р. у Харкові. В ній наводився вступ до їх спільної книжки «Велетень оперної сцени». Згодом певний внесок у висвітлення таланту І. О. Алчевського, вже після виходу 2-х згаданих книг, як співака, а також у пам'ять про їхніх творців, внесла харківський журналіст і викладач Лідія Петрівна Осинцева у своїх публікаціях та виступах у Бібліотеці В. Г. Короленка [21].

Помер К. Є. Милославський у 1975 р. Він залишився у пам'яті родичів та друзів як чуйна, порядна, інтелігентна та високообдарована і ерудована людина. Похований на 2-му Харківському кладовищі поруч з батьком.

На жаль, багато книг і статей К. Є. Милославського, у зв'язку з його передчасним відходом з життя не були опубліковані. Це і спільна зі співачкою Лілією Петрівною Понятовською (1925-1972) книга «Народний артист» про баса-баритона Никифора Михайловича Бойкиню (1901-1998), який співав і на харківській сцені. Рукописи батька, крім того, містять статті про життя, творчість і ролі відомого баса Івана Сергійовича Паторминського, про діяльність харківських оперних співаків О. Левицької, О. Виноградової, М. Дінця, В. Гужової та молодих виконавців ХАТОБ. Відразу після смерті батька, в 1976 р., вийшла книга О. А. Грошевої щодо І. С. Паторминського, який починав кар'єру співака у Харкові. У ній вказується, що упорядником оперного репертуару співака, арий виконаних їм на сценах Харківського і Київського театрів опери та балету за період 1925-1951 рр., а також переліку літературних джерел у цій книзі був К. Є. Милославський (див. ПАТОРМИНСЬКИЙ - pator - Головна сторінка pator.at.ua /_ld/0/19_.pdf..... 1 Укладач К. Милославський.).

Спогади про К. Є. Милославського написали харків'яни, колишній завідувач літературною частиною Харківської опери, доктор мистецтвознавства О. І. Чепалов в газеті «Час» (1995, 2008) і своїй книзі «Записки примари опери» (2012), журналіст М. Корн, в газеті «Слобідський край» (2004), а також київський музикознавець І. М. Лисенко (2004), які ми приводимо нижче [17].

Іван Максимович Лисенко (1938), дослідник історії української музичної культури, літературознавець, краєзнавець, енциклопедист, видавець, співавтор К. Є. Милославського написання книги «Іван Алчевський», 1980 р.



Спогад про Кирила Милославського

«Кирило Євгенович Милославський, якого я особисто знав і співпрацював з ним протягом чотирьох років, належав до тих людей, які, за словами О. Блока, були для нас «нечаянної радостью» і яких зустрічаєш, можливо, єдиний раз у житті. Це був інтелігент старої школи, людина високої культури який, за його ж визначенням, був схожий на відомого чеховського героя, що все своє свідоме життя жив на двох вулицях. Сьогодні мені важко сказати, якій сфері своєї діяльності Кирило Євгенович віддавав більше часу: науковій роботі фізика (він був кандидатом фізико-математичних (технічних – Д. М.) наук) і працював в одному з науково-дослідних інститутів чи музиці. Але все ж візьму на себе сміливість сказати, що без музики свого життя він, очевидно, не уявляв, що і засвідчила вся його діяльність; він був автором (а точніше – співавтором) кількох книг, присвячених музичному процесу на Україні, музичним критиком, меломаном, колекціонером платівок.

Мене доля звела з ним влітку 1970 року, коли я тільки розпочинав свою роботу над книжкою спогадів, матеріалів та листів про видатного українського співака Івана Алчевського. Прибувши до Харкова для збору матеріалів, я в першу чергу відвідав родичів ушавленого співака, родину Бекетових. Олена Олексіївна, дочка відомого харківського архітектора, порадила мені звернутися до Кирила Милославського, сказавши, що він єдиний у Харкові, хто займається цим питанням і хто може мені допомогти. Так воно й було. Того

ж дня я познайомився з Кирилом Євгеновичем в його квартирі, родина проживала на вул. Артема (зараз Алчевських – Д. М.). Мені відкрив двері доволі милий чоловік, як це гармонувало з його прізвищем, й ласкаво запросив до господи. Було йому тоді не більше 55 років, він був повний енергії. Ми дуже швидко зішлись: захоплені обидва Іваном Алчевським, ми відразу ж, фактично ж у той харківський вечір, домовилися, що книжку будемо готувати разом, оскільки обидва володіли необхідним матеріалом. Але мені здається, що для К. Милославського важливішим було не співавторство, а сам процес створення книжки, можливість контактування з людиною, з якою має багато спільного.

Незважаючи на те, що ми жили в різних містах, та на неймовірну зайнятість, робота наша просувалася дуже швидко і фактично за рік машинопис книжки про Івана Алчевського було подано до видавництва «Музична Україна».

Що насамперед вражало в Милославському? Його захоханість музикою, ну і, звичайно, працездатність, яка часом мене просто вражала. Я був щасливий від того, що мав такого співавтора. По-перше, мені imponувало те, що Кирило Євгенович мав більший від мене досвід наукової роботи. Крім того, він був музично обдарованою людиною, власне, згодом він став моїм наставником. Я в усьому йому довіряв, радився постійно з ним і не лише в питаннях музики, але й в життєвих справах, бо був значно молодший за нього.

Ми активно листувалися з ним. Його листи були наповнені оптимізмом, радістю творчості, незгасаючим гумором, людяністю. Мені важко сказати, де знаходив він стільки часу і на свої службові справи, і на роботу над книжкою і не лише нашою спільною, але й у співавторстві з П. Івановським, книжка їхня про Івана Алчевського вийшла 1972 р.

Але цим діяльність К. Милославського не обмежувалася. Адже він постійно рецензував харківські музичні вистави, виступав зі статтями про музичних діячів Харкова, контактував з багатьма співаками, композиторами і просто численними друзями. Він не пропустив у Харкові фактично жодної більш-менш значної вистави в оперному театрі чи концерту у філармонії. Але не лише Харковом обмежувалися його музичні інтереси. Будучи у відрядженнях у Києві, він також не пропускав жодної вистави чи концерту, затаюючи туди часто і мене. Ну, а відпустки свої, особливо під час нашого знайомства, він проводив тільки в Києві. Майже всі дні цих відпусток у нього були розписані. І це не лише вистави чи концерти, це і відвідини знайомих та друзів, співаків, композиторів, колекціонерів.

Він був один з небагатьох в Україні поважних колекціонерів платівок, який знався не тільки в платівках, але орієнтувався в історії дискографії, і не лише вітчизняній. Мушу зазначити, що саме через нього я також почав плекати свою колекцію платівок. Він познайомив мене з численними київськими колекціонерами, які потім зіграли не останню роль в моєму житті, дали поштовх до створення мною «Словника співаків України».

До речі, Кирило Євгенович дуже опікувався моїм «Словником», дав мені численні поради, а також надав свої матеріали про співаків, неодноразово як редактор перечитував сторінки моєї багатостраждальної книги.

Наша співпраця дуже швидко перейшла в дружбу. Будь-який приїзд Кирила Євгеновича до Києва не обходився без відвідування моєї родини, яку він дуже поважав і всі ми його також любили. Пам'ятним залишився його приїзд влітку 1972 року, коли він відпочивав у Києві. Тоді він дав у нас вдома свій імпровізований концерт з творів П. Чайковського та С. Рахманінова, до речі, сам собі й акомпанував, як це робив і сам Іван Алчевський. Його своєрідний тенор мені запам'ятався на все життя. Як розповідав мені сам Кирило Євгенович, він колись готував себе до кар'єри оперною співаком, але через хворобу змушений був змінити професію. Хоча в домашніх концертах він часто в Харкові виконував романси.

К. Є. Милославський мав витончений смак, абсолютний слух, часто вражаю чи цим своїх колег і друзів. Він часто іронізував з тих співаків, які були обтяжені численними регаліями, але часом позбавлені голосу й музичної культури. Іноді я з ним вступав у дискусії, не погоджуючись з його думкою, але пізніше час довів, що він мав рацію.

К. Є. Милославський знав дуже багато, особливо в царині вокальної культури. Деякі свої думки щодо вокальною мистецтва та окремих вокалістів він залишив у своїх спогадах. Доводиться лише пошкодувати, що він не залишив спогадів про співаків, які мали б неабияку цінність для історії. *Світла мені пам'ять по ньому»* [17].

До 90-річчя з дня народження К. Є. Милославського була проведена передача на Харківському радіо (28.02.2004), а також вечір його пам'яті (13.02.2004) у вітальні Академії державного господарства, ініційовані вдовою К. Є. Милославського Є. О. Печенізькою (Милославською) і краєзнавцем Л. П. Осинцевою.

27 січня 2014 р. виповнилося 100 років з дня народження Кирила Милославського. Газета «Вечірній Харків» опублікувала статтю-інтерв'ю «Харківський вчений ввів в оману французів» Олени Ковальської [10]. На честь 100-річного ювілею Кирила Милославського, 25 січня 2014 р. до 17.00, в Харківській міській спеціалізованій музично-театральній бібліотеці імені К. С. Станіславського, у якій він неодноразово виступав з доповідями, пройшов вечір пам'яті «Вчений, закоханий в музику». Доповідь-презентацію зробили Т. Б. Бахмат і Д. К. Милославський.



Згадує **Федір Семенович Рофе-Бекетов** (1932), професор, доктор фізико-математичних наук, Головний науковий співробітник ФТІНТ ім. Б. В. Веркіна НАН України:

«Дозвольте привітати всіх присутніх на вечорі, присвяченому світлій пам'яті яскравого представника інтелігенції в самому кращому сенсі цього слова – Кирила Євгеновича Милославського. Мені довелося познайомитися з Кирилом Євгеновичем в 1966-1967 роках, коли одного разу до нас у двері подзвонили, і чоловік приємної зовнішності показав свій паспорт і скромно представився: «Милославський Кирило Євгенович,

доцент, вчений секретар ІРЕ; пишу книгу про співака Івана Олексійовича Алчевського». Звичайно, в нашому спілкуванні перший час була присутня деяка настороженість, як у спілкуванні з будь-яким незнайомою людиною. Але завдяки прекрасним манерам, ерудованості, щирості Кирила Євгеновича, настороженість, швидко пройшла, і Кирило Євгенович, зумівши привернути до себе мою маму, став частим і бажаним гостем у нашому домі. Моя мама, Олена Олексіївна Бекетова, дочка академіка архітектури Олексія Миколайовича Бекетова і племінниця «українського Карузо» Івана Алчевського, охоче ділилася своїми спогадами, матеріалами, які могли допомогти в написанні книги; у свою чергу, Кирило Євгенович надавав мені і мамі на прочитання, рецензування уривки своєї книги.

Кирило Євгенович Милославський був різнобічною людиною. Це був учений-фізик, і музикознавець, театрал, і великий знавець слова; він всебічно знав музичну життя Харкова і України, історію музики. Кирило Євгенович знав кілька мов, міг виконувати на пам'ять багато арій, вірші, поеми, прозу.

Часто Кирило Євгенович бував у нас з сином, Дмитром, рідше – утрюх, з дружиною Євгенією Олександрівною. Такі вечори запам'ятовувалися особливою атмосферою музики, бесід про мистецтво, про театр. Володіючи приємним ліричним тенором, Кирило Євгенович у компанії часто і сам виконував арії, дуети з опер, наприклад, романси з мистецтвознавцем Мар'яною Володимирівною Чорновою, супроводжуючи спів своїм акомпанементом. Ці вечори сприяли розширенню і моїх музичних знань, кругозору.

Треба зазначити, що Кирило Євгенович був чудовим оповідачем, володів прекрасним почуттям гумору, знав безліч прислів'їв і приказок, причому, як російських, так і українських, які використовував завжди вдало і до місця.

Книга «Іван Алчевський», написана Кирилом Євгеновичем у співавторстві з Павлом Олексійовичем Івановським, вийшла з друку в 1972 році, однак, наше знайомство з Кирилом Євгеновичем на цьому не припинилося – наші сімейні зустрічі тривали й далі.

Кирило Євгенович написав про Івана Алчевського дві книжки: одну, у співавторстві з Павлом Олексійовичем Іванівським, в ній зібрані воєдино мемуари, деякі написані спеціально

для книги. Друга книга, у співавторстві з Іваном Максимовичем Лисенко, що вийшла в 1980 р. після смерті Кирила Євгеновича, вмістила в себе листування, спогади очевидців вокальної майстерності, газетні замітки про гастролі І. Алчевського за кордоном, більшість на європейських мовах, в збірник увійшли їхні переклади, зроблені Кирилом Євгеновичем. Крім цих книг, Кирило Євгенович написав і масу нарисів про багатьох артистів харківської та української сцени, що допомогло увічнити пам'ять про них, зберегти історію театру, музики. Хочу відзначити, що ми з мамою і інші нащадки Алчевських з великим захопленням і вдячністю зустріли вихід у світ книг про Івана Алчевського.

На жаль, Кирило Євгенович дуже рано пішов з життя, але його яскрава особистість, безумовно, залишила свій слід в переплетенні наших дол, дол наших сімей. Ми весь час продовжували підтримувати дружні стосунки з Євгенією Олександрівною і Митею, а з деяких пір, наші сім'ї поріднилися, і всі ці роки з нами незримо присутній Кирило Євгенович Милославський – фізик, справжній театрал, прекрасний сім'янин і добрий друг» (Доведено до відома слухачів в Харківській міській спеціалізованій музично-театральній бібліотеці імені К. С. Станіславського на честь 100-річного ювілею Кирила Милославського, 2014 рік).

14 лютого 2014 р. о 15.00 в Центральній бібліотеці ім. Д. А. Фурманова Централізованої бібліотечної системи Московського району міста Харкова так само був проведений вечір пам'яті К. Є. Милославського «Учений-фізик, служитель Мельпомени». З доповіддю-презентацією виступив його син Д. К. Милославський. Інформація щодо К. Є. Милославського розміщена на сайті бібліотеки [19].

Так, К. Є. Милославський, будучи відданим служителем Мельпомени, за своє коротке життя зміг внести неоціненний вклад у розвиток музично-театральному житті Харкова і Слобожанщини. Хоча життя і діяльність родини Алчевських-Бекетових тісно пов'язані з вул. Раднаркомівською та Дарвіна, своєрідною даниною щодо музикальних уподобань К. Є. Милославського та виданих ним книг, стало перейменування вул. Артема, на якій мешкає наша родина, у вул. Алчевських.

Джерела та література

1. Королев С. Об исполнительских принципах И. А. Алчевского / С. Королев // Вопросы теории и эстетики музыки. Вып. 12. – Л., 1973.
2. Королев С. Исполнительское искусство И. А. Алчевского / С. Королев (Диссертация, машинопись, 1978). – в ГБЛ.
3. Чишко О. Феноменальний співак / О. Чешко // Культура і життя. – 1976. – 26 грудня
4. Донцов В. Феноменальний тенор / В. Донцов // Культура і життя. – 1981. – 9 квітня
5. Милославський К. Є. Харківський державний театр опери та балету імені М. В. Лисенка / К. Є. Милославський, П. О. Івановський, Г. В. Штоль. – К. : Мистецтво, 1965. – С. 28
6. Милославський К. Е. Иван Алчевский / К. Е. Милославський, П. А. Ивановский. – М. : Советский композитор, 1972. – 125 с.
7. Лисенко І. М. Иван Алчевський / І. М. Лисенко, К. Є. Милославський. – К. : Музика, 1980. – 294 с. з мал.
8. Івановський П. О. Ю. Кіпоренко-Даманський / П. О. Івановський, К. Є. Милославський. – К. : Музична Україна, 1987. – 56 с. з мал.
9. Чепалов Александр. Как в альбоме засохший цветок...: [100 лет певиче Екатерины Копьевой (1895-1930)] // Время. – 1995. – 5 сент. – URL: <http://www.mtlib.org.ua/Ukazateli/Chepalov.htm>
10. Ковальская Е. Харьковский учёный ввёл в заблуждение французов / Е. Ковальская // Вечерний Харьков. – 2014. - 25 января
11. Милославський К. Очима глядача : [опера М. В. Лисенка «Тарас Бульба»] / К. Милославський // Вечірній Харків. – 1969. – 19 лют.

12. Івановський П. Чародей дивных песен / П. Івановський, К. Милославський // Красное знамя. – 1968. – 20 сентября.
13. Ивановский П. А. И. А. Алчевский, его жизнь и исполнительская деятельность / П. А. Ивановский // Вопросы искусствознания. – Х., 1969. – Вып.1. – С. 281-294.
14. Милославський К. Іван Алчевський - співак-громадянин / К. Милославський // Вечірній Харків. – 1969. – 28 березня.
15. Івановський П. Іван Алчевський / П. Івановський, К. Милославський // Культура і життя. – 1970. – 23 липня.
16. Івановський П. Іван Алчевський: [До 100-річчя від дня народження] / П. Івановський // Музика. - 1976. - № 6. - С. 25-26.
17. Корн М. Зритель и эпоха. І. М. Лисенко. Спогад про Кирила Милославського // Слобода 12 мая 2004
18. Чепалов Александр. Вспомним, что ль, Милославского, Штоль // Время. – 2010. – 30 сентября. – URL: <http://timeua.info/260810/24912.html>
19. Милославський К. Е. на сайті Центральної бібліотеки ім. Д. А. Фурманова. – URL: bibl-furmanova.edu.kh.ua...biblioteke...miloslavskij
20. Милославський Д. К. Семья Милославских на Слобожанщине / Д. К. Милославський, Л. В. Раенко // Культурна спадщина Слобожанщини. – Харків : Курсор, 2014. – число 28. – С. 88-100.
21. Аматори музики Івановський та Милославський про братів Алчевських. – URL: <http://korolenko.kharkov.com/16.htm> № 271 18 квіт. 2001 року. Доповідь Л. П. Осинцевої. Виступили: В. О. Болдирев, Т. В. Жукова, Н. М. Хоперська, Ф. С. Рофе-Бекетов.
22. Лисенко І. Словник українських приватних бібліотек. Милославського К. Є. бібліотека. – Київ : Рада, 2009. – С. 120.
23. Лисенко І. Співаки України. Енциклопедичне видання / І. Лисенко. – Київ, 2011. – С. 14-16.
24. Ижицкий Г. Харьков в газетном репортаже. 1917. – Харьков : Сага, 2014. - С. 57-59.

До історії відомих родин. Алчевський Іван

У Київському районі м. Харкова по вулиці Пушкінській, 108, на території міського кладовища № 13, у Першому Почесному кварталі (квартал 25-Б) є поховання родини Алчевських (могили № 4, 5, 6) поряд з похованнями родини Багаліїв (могили № 1, 2). Могила № 4 це поховання відомого співака Алчевського І. О. (пам'ятка місцевого значення, охоронний № 1560/2).

Алчевський Іван Олексійович [15(27).12.1876 р., м. Харків — 26.04(10.05.).1917 р., м. Баку, Азербайджан] — український співак (лірико-драматичний тенор). Народився в родині фінансового діяча і промисловця О. Алчевського і письменниці Х. Алчевської, яка працювала в галузі народної освіти. Закінчив у 1901 р. природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. Будучи студентом, виступав на аматорських концертах. Співу навчався у старшого брата Григорія, потім у Ж. Решке, відомого тенора, у Парижі (1902-04 рр.). Остаточно набув довершеності в оперному співі у Бельгії, на уроках Ф. Литвин (1905-06 рр.). Виступав на оперній сцені у Маріїнському театрі в Санкт-Петербурзі (1901-05 рр., 1915-17 рр.), у театрі «Де ла Монне» в Брюсселі (1905-06 рр.), у королівському оперному театрі «Ковент-Гарден» в Лондоні (1906 р.), у театрі «Манхеттен Опера Хаус» у Нью-Йорку (1906-07 рр.), у Великому театрі в Москві (1907-08 рр., 1910-12(14) рр., 1915-17 рр.), у «Гранд-Опера» в Парижі (1908-10 рр., 1912-14 рр.), в Алжирі (1912 р.), у Марсельській опері (1914 р.). Гастролював по Україні (Київ, Одеса, Катеринослав). Мав у репертуарі бл. 50 оперних партій, з-поміж яких Андрій в опері «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, Петро в опері «Наталка-Полтавка» М. Лисенка, Герман у «Піковій дамі» П. Чайковського, Сабінін в опері «Іван Сусанін» М. Глінки, Дон Жуан в «Кам'яному гості» О. Даргомижського, Садко в опері «Садко» М. Римського-Корсакова, Фауст у «Фаусті» Ш. Гуно, Хозе в опері «Кармен» Ж. Бізе та ін. 1915-17 рр. — гастролював у Харківській опері, де грав ролі Собінти з опери М. Глінки «Іван Сусанін», Дон Жуана з «Кам'яного господаря» О. Даргомижського, Фауста з «Фауста» Ш. Гуно та ін. Критика особливо відзначала виконання партій Рауля («Гугеноти» Д. Мейєрбера), Радамеса («Аїда» Дж. Верді), Германа («Пікова дама» П. Чайковського) і новаторство співака у трактуванні образу Зіґфріда в опері «Зіґфрід» Р. Ваґнера.

Співак володів рідкісним за діапазоном, тембром, красою і силою драматичним тенором, що відзначався яскравістю звучання, емоційною насиченістю та блискучими верхніми нотами, високою виконавською майстерністю. І. Алчевський умів створювати завершені вокально-сценічні образи. Для його виконання, яке базувалося на довершених традиціях світового оперного мистецтва, характерні висока художня культура, драматизм і виразність. Творчість співака відзначалася постійними пошуками нового у слові, тембровій палітрі, психологічному рішенні сценічного образу. Був видатним виконавцем камерної музики. Виявив себе як диригент, скрипаль і піаніст. Пропагував українську народну пісню, твори на слова Т. Шевченка, серед них: «Огні горять, музика грає», «Б'ють пороги», «Чого мені тяжко» тощо.

Працюючи у Москві, брав участь у діяльності українського літературно-мистецького товариства «Кобзар», був його організатором і головою (1910-12 рр.) та меценатом московського журналу «Украинская жизнь».

Іван Алчевський помер у Баку (Азербайджан) на гастролях. Похований у Харкові.

В 1917 р. Іван Алчевський перепохований на цвинтарі біля Іоанно-Усікновенської цвинтарної церкви (вул. Єпархіальна, згодом 1-ше міське кладовище, вул. Артема, тепер вул. Алчевських, 50 а). У 1918 р. на могилі було встановлено пам'ятник. У середині 1970-х рр., після реорганізації кладовища, прах перенесено до Першого Почесного кварталу

міського кладовища № 13. У 1979 р. на місці перепоховання встановлено сіру гранітну стелу (1,7×0,67×0,42 м) прямокутної форми. На її чоловому боці — вмонтований портрет І. Алчевського в медальйоні. Під ним — висічений меморіальний напис: «Алчевский Иван Алексеевич 1876 — 1917 Артист оперы».

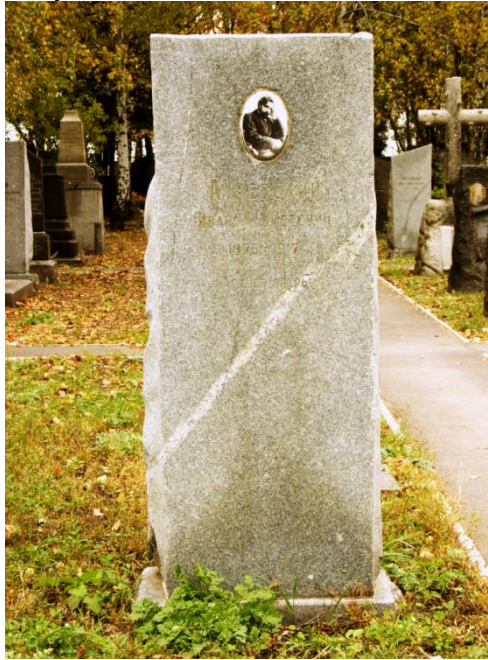


Фото 1. Могила Алчевського І. О. на 13 кладовищі у Харкові

В історії світового оперного мистецтва ім'я Івана Алчевського стоїть поряд з іменами Ф. Шаляпіна, М. Баттістіні, Е. Карузо та інших корифеїв вокального мистецтва. 1999 р. у Харкові відбувся перший Міжнародний конкурс вокалістів ім. І. Алчевського.

Джерела та література

1. Алчевський І. Спогади. Матеріали. Листування / І. Алчевський. — Київ : Музична Україна, 1980. — С. 4-6, 78, 80, 139.
2. Бронштейн С. Герои одного момента / С. Бронштейн. — Москва : Искусство, 1964. — С. 25.
3. ЕІУ: У 5 т. — Київ : Наук. думка, 2003. — Т. 1. — С. 70.
4. ЕСУ: У 25 т. (видання не завершене). — Київ : Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України ПАН України, 2001. — Т. 1. — С. 403, 404.
5. Ивановский П. А. Иван Алчевский / П. А. Ивановский, К. Е. Милославский. — Москва : Советский композитор, 1972. — 126 с.
6. Іванівський П. Іван Алчевський / П. Іванівський // Музика. — 1976. — № 6. — С. 15, 26.
7. Кабанців А. Іван Олексійович Алчевський / А. Кабанців // Нариси. — 1952. — № 28-29. — С. 17-18.
8. Кадєєв В. І. Алчевський Іван Олексійович / В. І. Кадєєв // Вихованці Харківського університету: Біографічний довідник. — Харків : Авто-Енергія, 2004. — С. 14, 15.
9. Кононова О. В. Музична культура Харкова кінця XVIII — початку XX століття / О. В. Кононова. — Харків : Основа, 2004. — С. 68.
10. Кононова О. Відроджене ім'я / О. Кононова, Л. Трубікова // Березіль. — 1999. — № 9-10. — С. 160.
11. Митці України: Енциклопедичний довідник. — Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. — С. 21.
12. Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. — Київ : Наук. думка, 1987. — С. 497.

13. Петрівський Д. Іван Алчевський — великий артист / Д. Петрівський // Нові дні. — 1967. — № 204. — С. 11-15, 25-28.
14. Підгорецький Б. Вибрані рецензії та статті / Б. Підгорецький. — К.: Музична Україна, 1980. — С. 35, 36.
15. Старк Е. (Зигфрид). Петербургская опера и её мастера. 1890—1910 / Е. Старк. — Москва; Ленинград : Искусство, 1940. — С. 88.
16. Титаренко К. Іван Алчевський / К. Титаренко // Визвольний шлях. — 1957. — Кн. XI/45. — С. 1037.
17. УРЕ: У 17 т. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1959. — Т. 1. — С. 178.
18. Шубенко Н. Іван Алексеевич Алчевский (1876-1917) // 100 знаменитых харьковчан. — Х.: Фактор, 2004. — С. 7-9.
19. Яковлев В. «Борис Годунов» в театре / В. Яковлев // Мусоргский. Статьи и исследования: В 2 т. — М. : Музыка, 1930. — Т. 1. — С. 203, 204.

ДО ІСТОРІЇ ЕПІСТОЛЯРІЮ ХРИСТІ ОЛЕКСІЇВНИ АЛЧЕВСЬКОЇ

Постать Христі Олексіївни Алчевської у вітчизняному літературознавстві є достатньо відомою, проте слід зазначити, що більшість дослідників у своїх розвідках замість аналізу текстів і дослідження фактів біографії використовували стандартний набір штампів і цитат, що дозволяв змалювати образ національно свідомої, талановитої, незламної та спрагненої краси жінки-митця, мало звертаючи увагу на об'єктивні реалії та документальні свідчення.

Найвідомішою серед дослідників творчої спадщини Христі Алчевської лишається Лідія Ковалець (Грузинська), котра упорядкувала єдине на сьогодні комплексне видання, до якого ввійшли вірші, проза, переклади, драматичні твори, літературно-критичні праці, спогади та вибрані листи письменниці [1]. Попри беззаперечну значущість цього видання, «літературний портрет», витворений Л. Ковалець у передмові, не виходить за межі усталеного канону, адже його смисловою домінантою є переважно віддана праця Алчевської з метою «...збагачення літературно-мистецької скарбниці рідного народу» [1, с. 5]. На сьогодні таке трактування є завузьким і поверховим, що характеризує також низку інших джерел, де розглядаються життя і творчість мисткині [2, 4, 5].

З огляду на таку ситуацію безумовно актуальним, на нашу думку, є звернення до матеріалів, пов'язаних із біографією Христі Алчевської, насамперед її розлогого епістолярію, що зберігається в фондах Інституту літератури НАН України і на сьогодні досліджений лише фрагментарно. Об'єктом нашої уваги стане листування письменниці та її взаємини з викладачем Харківського університету Олександром Покровським, у яких, як можна констатувати зараз, вповні продовжилася традиція вітчизняного модернізму-як-фемінізму, відзначеного С. Павличко [22, с. 69-71].

Серед дослідників тема нещасливого кохання Алчевської практично не піднімалася: радянські літературознавці, як наприклад Г. Сінько, могли й у листуванні з коханим бачити лише одне: «письменниця була непримиренним ворогом самодержавства» [23, с. 73]. Л. Ковалець (Грузинська) надмірно поетизує цю «непросту любовну історію», послуговуючись здогадами та власними художніми домислами («гадаємо, ця любов була взаємною», «знаємо лише про факт існування цієї історії і зовсім не знаємо про її перипетії, що так і залишились у невідомості, мабуть, уже назавжди» тощо [6, с. 186-187]). Насправді «перипетії» історії цілком можливо реконструювати за листуванням Алчевської та Покровського, що налічує понад дві тисячі одиниць зберігання.

Навіть побіжне знайомство з цими листами засвідчує, що Христя Алчевська формувалася як особистість у контексті модерністичного дискурсу, що особливо позначилося на її приватних зв'язках, а не на творчості. Скажімо, у студії «Femina melancholica. Стать і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської» Т. Гундорова розглянула взаємини Кобилянської з Алчевською як популярний для зламу століть вияв жіночої любові-дружби: «...Кобилянська «справді любила» і Густу Кохановську, і Лесю Українку, і Христю Алчевську. ...Той тип жіночої дружби, який культивувала Кобилянська, був подібним до жіночого платонічного роману, де духовна й емоційна близькість мала еротичне забарвлення. ...Це своєрідна форма самозахисту жінок в патріархальному світі, де й далі домінували структури чоловічої культури і чоловічої свідомості» [3, с. 67-68]. Для Алчевської Кобилянська протягом усього свідомого життя була об'єктом зразком утворчості, конфіденткою та старшою товаришкою. За її прикладом вона підсвідомо спроектувала й власну долю: формально «стара діва», яка не може одружитися зі своїм обранцем і тому концентрується на літературній творчості.

Для Ольги Кобилянської таким чоловіком був письменник Осип Маковей (історію їхніх взаємин блискуче дослідив М. Павлишин [21]). Закохана Кобилянська витратила багато зусиль, аби привернути серце чоловіка на свій бік: від освідчення в коханні до пропозиції «просто» жити разом із метою економії, що на той час, безперечно, було виявом неабиякої гендерної рішучості і водночас виявляло гіперемоційну, істеричну вдачу жінки. Повсякчас переконуючи Маковея, що вона не є лише «якоюсь «кандидаткою» на віддання», Кобилянська мало не наступним листом кидає звинувачення в тому, що її кохання було зневажене: *«Я знаю: ніхто не перевершить любов мою. Ви мене о ню не просили. Але вона сама зішла звідкись на мене. ... Пане Маковей, вона віє від мене смертю. Ви є сильні, трутьте її!»* [цит. за: 21, с. 191]. Проте весь час їхніх взаємин чоловік лишався на незмінних позиціях: з його боку до Кобилянської існувало почуття дружби й пошани, а все інше, чого вона бажала, було витвором її фантазії [детальніше див. 21, с. 171-227]. Христя Алчевська повторила шлях старшої подруги з точністю до деталей, проте з однією відмінністю: вона намагалася завоювати свого обранця не 11-ть, а понад 25 років.

Олександр Михайлович Покровський був приват-доцентом Харківського університету по кафедрі географії та етнографії. Уся на сьогодні відома про нього інформація вміщена в «Біографічному словнику професорів і викладачів» 1908 р. [24]. Покровський народився 1868 р. у с. Мідянах Симбірської губернії, переїхав до Санкт-Петербурга, потім – до Києва, де закінчив університет. Тривалий час жив та працював у Європі [24, с. 207–208]. Повертаючись до Російської імперії, Олександр Покровський навіть не підозрював, що доля зведе його з дочкою харківського промисловця та банкіра, українською поеткою Христею Алчевською (пізніше в листах вона вказуватиме час їхнього знайомства – 1900 р.).

Особисто для Алчевської та для її родини цей час був надзвичайно насиченим: Христю, гімназистку VII класу, забрали з жіночої гімназії в Харкові через те, що їй «не давалася математика», над якою вона «так трудилася, що нервово перевтомилася й захворіла» [1, с. 434] і відправили навчатися до Парижа. За рік її батько, Олексій Алчевський, через фінансові неприємності покінчить життя самогубством. 1902 р. Христя завершить освіту на тимчасових учительських курсах у Парижі, повернеться до Харкова і почне викладати в гімназії, друкуватися в літературно-мистецьких альманахах, брати участь у суспільному та культурному житті і – намагатися втілити свою мрію про кохання.

Перебіг роману Христі Алчевської з Олександром Покровським можна реконструювати з їхнього листування, із листів до Ольги Кобилянської та інших джерел. Відгомін почуттів Алчевської звучить і в її творах, насамперед – у поезії. Вірші, адресовані «До П.», сповнені різких контрастів, характерних для раннього українського модернізму риторичних вигуків і декларацій, відмови від особистого щастя на користь суспільної боротьби: *«Ні, місяцю, не сий! не збуджуй ясних мрій! Мені вже не гаразд співати про квітки... Ні, весно, не цвіти! не збуджуй поривань! До щастя більш не клич химерну рабу... Залиште, мрії й сні, мене на самоті! То гріх – тоді кохатъ, як поруч хтось кона...»* [1, с. 51].

Попри те, що у творчості Христя Алчевська так і не вийшла за межі народницької школи, у житті вона була людиною цілком європейського, модерного складу: навчалася й часто перебувала за кордоном, жила в Петербурзі та Царському Селі, надихалася не лише культурними подіями на кшталт встановлення пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві, а й театральними новинками, світськими плітками та знайомствами. Модерному світосприйняттю зламу XIX–XX ст. відповідала її меланхолійна вдача, прагнення витворити ідеал і все життя служити йому, коливання між крайнощами тощо.

1905 р. Христя Алчевська пише до Кобилянської: *«Якось не так складається все, як могло би ся скласти... Щодо особистого життя, то немає молодого запалу в мене до того, щоб «ковалем долі бути», та й усі почування якісь підломлені, мов віти плакучі додолу спускаються...»* [8]. Ще за 5 років вона, здається, вичерпно розкриває причини свого «нещастя»: *«Бачте, в Росії є закон, що той, хто має божевільну дружину, не може вже вдруге одружитися... Мевочка ж Ваша, хоч і не обстоює міщанської моралі, що каже жити*

шлюбним подружжям, а проте вільно кохати не може (через погляди своєї матері й ще інші причини). От і зосталась вона самотня над морем, що перелітала...» [9].

Наскільки це красиве пояснення ситуації в душі «Джен Ейр» відповідало дійсності, наразі не встановлено. Листи від Олександра Покровського дають підстави стверджувати, що на початку взаємин він дуже тепло ставився до Алчевської, охоче підтримував «рольову гру»: в одних листах респонденти називають одне одного Мاسя, Шуша і Пуфка, а в інших – Лисеня («Лисенок») та Сов. Вони часто бачаться (у Харкові, за кордоном, на відпочинку в Криму), Алчевська пише до Масі майже щодня. Ці взаємини очевидно не є таємною пристрастю, прихованою від родини чи оточення. Здається, саме цього Алчевській якраз і було замало – вона потребувала (або переконувала себе в тому, що потребувала) абсолютної відданості, на яку Покровський, як ризикнемо припустити, у принципі не був здатним.

Провідні мотиви його листів у «дореволюційний» період – «скука» і «тоска»: *«ничего я не делаю во дворе и не думаю»* [10], *«голова моя совершенно отказывается работать и нервы разбиты до ужаса»* [11] тощо. Після революції Покровський, як можна зрозуміти з листів, продовжував працювати в університеті – пожовтневі події та громадянська війна, здається, мало заторкнули перебіг його життя. 7 липня 1918 р. він пише Алчевській, що з ним усе добре *«и довольно хорошо работается»* [12]. Він їздить читати лекції в Гути (вірогідно, на Гутянський цукровий завод), що сприймає як відпочинок: *«сосны, дубы, лось, погода предивная, в лесу тихо»* [13]. Від 1918 до 1925 року в кореспонденції Покровського – значна лакуна, але дві останні картки змістом також не дивують: чоловік описує поточні події та зазначає, що йому, як і раніше, *«ничего не хочется делать»* [14].

У порівнянні з Покровським Алчевська у своїх листах більш емоційна і вимоглива, хоча це й не заважає їй щоденно інформувати Шушу про події власного та культурного життя. Він же, здається, був не проти приємного спілкування, однак не прагнув нічого більшого. Головні пристрасті розгораються наприкінці 1920-х років, коли Алчевська досягає зрілого, а Покровський – похилого віку. За той час, доки тривав їхній епістолярний роман, були зруйновані всі старі цінності й життєвий лад, родина Алчевських зубожіла, проте одне лишалось незмінним: почуття Христі до Олександра та його вперте небажання рішучо розв'язувати справу.

Вочевидь, у цей час Алчевська зрештою усвідомлює, що не можна вічно пояснювати «холодність» Масі наявністю хворої дружини. Вона знов і знову задає в листах риторичні запитання: *«Вы были для меня всем. Но чем я-то для Вас была???»* [15]. Як і Кобилянська, вона в одному листі звинувачує об'єкт свого кохання, а в наступному – уже шукає шляхів примирення: *«Мой безконечно дорогой Масы. Вы замолчали после моего отчаянного письма, и я беспокоюсь и не знаю, что подумать... Пожалуйста, не молчите!..»* [16]. Коли освідчення та сцени не діяли, Алчевська вдавалася до інших засобів – наприклад, намагалася викликати ревності. Згадки про інших чоловіків досить часто зринають у листах Алчевської, однак нікому з них вона не відповіла взаємністю, адже її серце було віддане Масі.

Особливо звертає на себе увагу постать французького письменника-комуніста Анрі Барбюса, чий виступ Христя почула восени 1927 р. у Харкові в Будинку літератури ім. Василя Блакитного. Між ними зав'язалося листування, однак особистої зустрічі Алчевська не прагла: *«...встречаться с Барбюсом я не хочу и избегаю его по двум причинам: 1) не хочу со своей внешностью ему показываться (некрасивой) 2) не хочу показывать ему хотя бы и невольно (а меня по лицу всю всегда насквозь видят) своего тяготения к его авторским свойствам!.. ...Зачем же мне свиданием с ним было бы разстраивать иллюзию наслаждения перепиской между ним и мною, в то время как он мож[ет] быть меня себе представляет (не зная) привлекательной и интересной, а я – такое чучело?!.....»* [18]. Таке критичне ставлення до власної зовнішності є, на нашу думку, зворотним боком нарцисизму, який Т. Гундорова констатувала в жіночій модерній прозі: на тлі вродливих та пасіонарних героїнь письменниці гостро відчуває свою недосконалість. Вона пояснює

охолодження стосунків із Покровським власним старінням: «А теперь я и вовсе (с 1905 года!!!) для Вас умерла А я Вам скажу откровенно: только потому умерла, что утратила молодость... Вам кроме нее ничего никогда не нужно было!.. Раз ее нет, то и все Ваше отношение пошло насмарку...» [19].

Рішуча бесіда, як можна судити з листів, відбулася 1929 р. Не знаємо, як і чому Покровський, котрому на той час був 61 рік, спромігся наважитися на цю розмову, але Алчевська була обурена. Як колись Кобилянська Маковію, вона пригадує Масі його небажання «когда-либо сблизиться так, чтобы быть вместе (на одной квартире)» і нарікає, що кохання без відповіді не давало їй «искать выхода из морального и физического одиночества моего всю жизнь». «И вдруг оказывается, что морально это Вас ни к чему не обязывает... Да, конечно, пожалуй! Раз Вы – не любите, то какое Вам дело, что кто-то Вас любит?!. Но почему Вы не заявили мне этого 30 лет назад??? Или Вы заявляли, да я не желала понимать... Не вспомню!..» [20], – із чисто жіночою логікою констатує Алчевська.

Невідомо, скільки ще тривала агонія цих стосунків: у подальших листах Алчевська погрожує самогубством, ревнує та шантажує Покровського. Безперечно, істерика – ще один неунікний компонент жіночого модерного світосприйняття – пояснюється тут внутрішнім дискомфортом: як емансипантка Алчевська декларувала заперечення патріархальної моделі стосунків, але водночас не могла прийняти відмови в одруженні або хоча би «вільних» стосунках, повторюючи модель поведінки Ольги Кобилянської.

Наразі не знаємо, яким був кінець життя Олександра Покровського, чи живі його нащадки. Що ж до Христі Алчевської, то в ті роки, коли кохання її життя було розбите, велося письменниці скрутно, коштів на життя бракувало і 1931 р. вона померла від серцевого нападу.

Багатющий архів письменниці, поза сумнівом, вартий усебічного й детального подальшого вивчення. Так само заслуговує на окрему студію й діяльність Олександра Покровського, викладача Харківського університету. Що ж до їхнього епістолярного роману, то він, як ми намагалися довести, геть не може розглядатися як «поетична казка» нездійсненого кохання, навпаки: це глибоко симптоматичне для свого часу явище, що ілюструє зміни людської та суспільної свідомості в умовах зламу старих парадигм. Можна стверджувати, що у своєму самозреченому, алогічному та істеричному коханні письменниця розкрилася як митець значно глибше та виразніше, аніж у літературних творах. Листування між Христею Алчевською та Олександром Покровським так само заслуговує на вивчення та публікацію, як і, приміром, листування Михайла Коцюбинського з Олександрою Аплаксіною [7].

Джерела та література

1. Алчевська Х. Твори / Христя Алчевська : упор., передмова та примітки Л. М. Грузинської. – К. : Дніпро, 1990. – 558 с.
2. Бондар-Терещенко І. У задзеркаллі 1910–30-х років / І. Бондар-Терещенко. – Київ : Темпора, 2009. – 519 с.
3. Гундорова Т. *Femina melancholica*. Стат'я і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської / Т. Гундорова. – К. : Критика, 2002. – 271 с.
4. Жадько В. Український некрополь : історичний науковий довідник / В. Жадько. – Київ, 2005. – 351 с.
5. Жванко Л. М. Краєзнавство Слобожанщини : навч. посіб. / Л. М. Жванко ; МОНМС України, Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Харків : Монограф, 2011. – 383 с.
6. Ковалець (Грузинська) Л. Любов як щастя і страждання Христі Алчевської (До 120-ліття рід дня народження письменниці) / Л. Ковалець (Грузинська) // Березіль. – 2002. – № 3-4. – С. 185-188.
7. Коцюбинський М. Листи до Олександри Аплаксіної / М. Коцюбинський. – Київ : Критика, 2008. – 639 с.

8. Лист від Х. Алчевської до О. Кобилянської. 21.09.1905 // ІЛ. – Ф. 14. – № 691.
9. Лист від Х. Алчевської до О. Кобилянської. 18.03.1910 // ІЛ. – Ф. 14. – № 713.
10. Лист від О. Покровського до Х. Алчевської. 11.07.1914 // ІЛ. – Ф. 36. – № 2605.
11. Лист від О. Покровського до Х. Алчевської. 10. 03. 1915// ІЛ. – Ф. 36. – № 2610.
12. Лист від О. Покровського до Х. Алчевської. 07. 07. 1918 // ІЛ. – Ф. 36. – № 2628.
13. Лист від О. Покровського до Х. Алчевської. 14. 07. 1918 // ІЛ. – Ф. 36. – № 2631.
14. Лист від О. Покровського до Х. Алчевської. 17.05.1925 // ІЛ. – Ф. 36. – № 2634.
15. Лист від Х. Алчевської до О. Покровського. 15.06.1927 // ІЛ. – Ф. 36. – № 1400.
16. Лист від Х. Алчевської до О. Покровського. 21.06.1927 // ІЛ. – Ф. 36. – № 1401.
17. Лист від Х. Алчевської до О. Покровського. 05.07.1927 // ІЛ. – Ф. 36. – № 1403.
18. Лист від Х. Алчевської до О. Покровського. 24.07.1927 // ІЛ. – Ф. 36. – № 1405.
19. Лист від Х. Алчевської до О. Покровського. 31.07.1928 // ІЛ. – Ф. 36. – № 1413.
20. Лист від Х. Алчевської до О. Покровського. 09.02.1929 // ІЛ. – Ф. 36. – № 1417.
21. Павлишин М. Ольга Кобилянська: прочитання / М. Павлишин. – Харків : «Акта», б. р. – 357 с.
22. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Київ : Либідь, 1999. – 447 с.
23. Сінько Г. По сторінках архіву Христини Олексіївни Алчевської / Г. Сінько // Радянське літературознавство. – 1970. – № 2. – С. 68-74.
24. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) : I. История факультета. II. Очерки отдельных кафедр. III. Биографический словарь профессоров и преподавателей / под ред. проф. И. П. Осипова, Д. И. Багалея. – Харьков : Изд. Харьк. ун-та, 1908. – IV, 357, 248, XIV с.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА ХРИСТИНИ ДАНИЛІВНИ АЛЧЕВСЬКОЇ

В умовах сьогодення суспільство повинно вирішити наступні освітні завдання – забезпечення людини комплексом знань, вмінь та навичок, необхідних для активної творчої життєвої позиції. Ця позиція має виражатися у ефективній та активній професійній та суспільній діяльності. Таким чином сучасна система освіти має бути спрямована на формування у кожного члена суспільства життєвої необхідності безперервного розвитку як працівника, як громадянина, як особистості та індивідуальності.

Вивчення історичного досвіду та аналіз педагогічної спадщини видатних педагогів минулого є теоретичною та методологічною базою для вирішення завдань освіти на сучасному етапі. З іншого боку вивчення педагогічної спадщини дозволяє нам усвідомити та оцінити яку багату і величну культурну спадщину має Україна.

На превеликий жаль чимало цінної педагогічної спадщини залишається ще не дослідженою. Мова йде про погляди та практичну діяльність тих прогресивних педагогів, діячів народної освіти, які в умовах заборони російським царизмом української мови, закладали основи народної освіти та створювали заклади освіти в контексті європейських тенденцій.

Саме тому вивчення діяльності та спадщини Христини Данилівни Алчевської на ниві народного просвітництва є актуальним в сучасних умовах розвитку України. Х. Д. Алчевська все своє життя віддала справі народної освіти та була за оцінкою М. Сумцова «Людиною, яка в час масової безграмотності, працю задля просвіти народу зробила девізом свого життя і залишилася вірною тому девізові».

Х. Д. Алчевська була відома своєю просвітницькою і педагогічною діяльністю не лише в Україні, а й далеко за її межами. Христина Алчевська містила у собі рідкісний дар теоретика, експериментатора, педагога. Вважаючи народну освіту одним із головних факторів розвитку суспільства, вона намагалася використати її на благо культурного і духовного відродження рідного краю.

Становлення суспільно-політичних поглядів Х. Д. Алчевської, на нашу думку, відбувалось під впливом цілої низки факторів: соціально-економічних (падіння кріпацтва, розвиток буржуазно-демократичного та народницького руху); соціокультурних (розквіт науки, культури, літератури, живопису, музики, театру); сімейно-родинних (соціально-психологічний клімат сім'ї, традиції, устої та ін.); персоналістичних або індивідуальних (вплив прогресивних ідей та поглядів видатних діячів культури та просвітництва того часу); особистісно-характерологічних (життєва позиція, особливості темпераменту, характеру, надзвичайна обдарованість, всебічна розвиненість та ін.).

Ці фактори дозволяють нам охарактеризувати процес формування суспільно-політичних поглядів Алчевської, що знайшли відображення та втілення у її педагогічній системі, яка стала суттєвим підґрунтям для розвитку сучасної української педагогіки та національної освітньої практики.

Христина Данилівна Алчевська, у дівочтві Журавльова, народилася 16 квітня 1841 р. в м. Борзна що на Чернігівщині у дворянській родині. Її батько – Д. Журавльов був викладачем міського училища, мати – дочкою героя війни 1812 р. генерала Вуїча. Батько Христини не визнавав доцільності жіночої освіти. У своїх спогадах «Передумане й пережите» письменниця згадує, як самотужки вчилася читати, підслуховуючи за дверима кімнати уроки студента-семінариста, які той за 5 крб. давав її братам. Юність Христина провела в Курську, куди переїхала разом із родиною. Вона з дитинства мріяла стати

вчителькою, але отримати професійну освіту їй не вдалося. Саме тут, у Курську, навчаючи письма селянських дітей, Христина уперше випробувала свої сили на ниві народної освіти. У часи революційної ситуації 60-х рр. XIX ст. під псевдонімом «Українка» листувалася з російським революціонером-демократом О. Герценом, один з її листів надруковано в його часопису «Колокол». У 1862 р. Христина Данилівна одружилася з відомим підприємцем і меценатом Олексієм Алчевським і переїхала до Харкова. Тут молода жінка стала активним членом товариства «Громада», діячі якого ставили перед собою мету відновити єдність інтелігенції з народом, сприяти народному просвітництву.



Христина Данилівна Алчевська

Найвагомішим внеском Х. Алчевської в розвиток народної освіти стала її діяльність як засновниці, вчительки, наставниці й керівника великої групи педагогів Харківської приватної жіночої недільної школи, відкритої 13 травня 1862 р., яку вона утримувала власним коштом.

Недільні школи – це нетрадиційні безоплатні заклади освіти для дітей та дорослих, навчання в яких відбувалось у неділю та святкові дні.

В Україні перша недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 р. в Києві на Подолі, на розі вулиць Костянтинівської та Хорива (9/16) у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища.

Після повсюдної заборони руху „недільників» 10 червня 1862 р. Христина Данилівна запросила своїх учениць продовжити навчання в неї вдома. Майже вісім років (з 1862 до 1870 р) її жіноча недільна школа перебувала на нелегальному становищі. Потім школа знаходилася у приміщенні початкового училища, а в 1896 р. за проектом видатного архітектора О. Бекетова для школи збудували власну споруду у Мироносицькому провулку – нині вул. Жон Мироносиць, б. 9). Будинок вартістю 50 тис. руб. – єдине власне (тобто таке, що належало школі) приміщення серед усіх недільних шкіл Російської імперії.



Недільна школа Алчевських у Харкові. 1893 р.

На шляху до офіційного відкриття школи поставало безліч усіляких перешкод, зокрема, відсутність належного приміщення та вчительського диплома у Христини Данилівни, якій довелося складати екзамени. Нарешті, 22 березня 1870 р. в будинку міського парафіяльного

училища відбулось офіційне відкриття Харківської приватної недільної школи. Школа проіснувала до 1919 р. Христина Данилівна головувала колективом педагогів – сподвижників. Безоплатно викладали понад 100 вчителів (серед них – видатні вчені Д. І. Багалій, Б. Я. Данилевський).

У навчальному закладі Х.Д.Алчевської в різний час здобули освіту майже 17 тисяч жінок. Ця школа була навчальним закладом, який давав освіту значно ширшу, ніж звичайна недільна школа. Окрім того з часом вона перетворилася у методичний центр початкової освіти дорослого населення в Російській імперії. Викладачі-«недільники» на чолі з Х. Алчевською у своїй практиці використовували передові освітні методики.

У Харківській приватній жіночій недільній школі випробувався та популяризувався звуковий метод навчання грамоти, який був розроблений видатним педагогом К. Ушинським. Також використовувалися такі методи навчання як метод бесіди, пояснювального та позакласного читання, центром якого була шкільна бібліотека. Школа мала розроблені «Програми з усіх предметів навчання в недільній школі для дорослих і малолітніх учнів». Існувала також особлива «Комісія з розгляду нових книг» для поповнення бібліотеки. Від перших же днів діяльності школи було запроваджено чіткий порядок видачі і прийому літератури: працівники бібліотеки (всього 24 особи) з метою визначення придатності книги для читання, з'ясування її переваг та недоліків обов'язково проводили з ученицями бесіди.

Поряд з уроками в недільній школі Х.Алчевської великого значення надавали позакласній роботі, наприклад проведенню різноманітних шкільних свят. Новорічні ялинки, прогулянки за місто, відвідування театрів, музично-театралізовані вистави були ефективними та важливими складовими виховного процесу.

Унікальним явищем у діяльності Харківської приватної жіночої недільної школи став музей наочних посібників (таблиць, картин, альбомів, історичних та географічних карт, манекенів, чучел тощо) – єдиний у своєму роді, якого не мала жодна початкова школа Російської імперії. На 1896 р. цей музей налічував 434 експонати, причому, були посібники, спеціально виготовлені для цього музею.

До Х.Д.Алчевської приїздили педагоги з України, Кавказу, Росії вчитися, як організувати школи такого типу й вести в них заняття. У її салоні часто збиралися визначні діячі науки й мистецтва. Серед них – літератори Г. Хоткевич, Олександр Олесь, Михайло Обачний (М. Косач), М. Куліш, Т. Рильський, М. Вороний.

Христина Алчевська неодноразово виступала в ролі ініціатора та співорганізатора освітянських виставок, у тому числі й міжнародних. Робота школи була представлена на всесвітніх форумах у Москві, Нижньому Новгороді, на Антверпенській, Брюссельській, Чиказькій і двох Паризьких міжнародних педагогічних виставках.

У 1879 р. Христина Данилівна влаштувала на власні кошти подібну до Харківської недільну школу в селі Олексіївці на Катеринославщині, в якій вчителював і письменник Борис Грінченко. Вона домагалася відкриття на Харківщині жіночих безоплатних шкіл, збереження українських книг у бібліотеках та присвоєння парафіяльним школам імені Т. Г. Шевченка. За це їй було притягнуто до суду.

Х. Алчевська була однією із засновників Харківського товариства поширення в народі грамотності, а також Першої безплатної народної бібліотеки-читальні.

Поряд з просвітницькою, Христина Данилівна досить вдало займається літературною і науково-педагогічною, бібліографічною діяльністю. За її ініціативи та під її керівництвом було видано тритомний рекомендаційний покажчик книг «Что читать народу?» (1884-1906). На виставках в Антверпені, Чикаго і Парижі цей покажчик отримав найвищі нагороди. Він містить понад 4 тис. рецензій, відгуків, анотацій близько 80 авторів (учителів, викладачів, професорів і просто читачів) на твори зарубіжної, російської та української літератури. Сама Х. Алчевська написала 1150 анотацій, авторський колектив на чолі з нею

підготував також 3-томний посібник «Книга взрослых» (1899-1900), що впродовж 1899-1917 рр. витримав 40 видань.

Х. Д. Алчевська – авторка мемуарів «Передуманное и пережитое» (1912), методичних статей з навчання дорослих, укладач «Каталога книг» та «Програм викладання у недільних школах». Вона також друкувала оповідання в журналі «Детское чтение».

Педагогічна та просвітницька діяльність Х. Алчевської здобула всесвітнє визнання на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти (Франція, 1889). Її було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти. Багато освітніх товариств обрали видатного педагога своїм почесним членом, вона удостоєна найвищих нагород – золотих та срібних медалей Московського й Петербурзького товариств поширення в народі писемності, почесних дипломів.

Дослідник творчо-педагогічної спадщини Х. Д. Алчевської М. І. Мухін у книжці «Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської» (1979) відзначав цінний досвід організації та проведення педагогічних виставок. Ці виставки слугували засобом популяризації і пропаганди діяльності недільних шкіл. Публічне демонстрування, експонування досягнень вчителів і вихованок були своєрідним імпульсом, який наочно переконував у користості недільних шкіл, спонукав до створення інших подібних закладів, давав змогу початківцям у цій справі перейняти кращий педагогічний досвід.

Педагогічна та просвітницька діяльність Христини Данилівни Алчевської була та залишається прикладом служіння своєму народові, його мові. Вона завжди відстоювала українську мову, українську народну пісню, пропагувала твори видатного генія української культури Т. Г. Шевченка.

У садибі Алчевських у Харкові (тепер будинок Центру громадських зв'язків) у 1899 р. за ініціативи Христини Алчевської було встановлено перший у світі пам'ятник Кобзареві (робота скульптора академіка В. Беклемішев). Окрім того, Друге Харківське повітове училище, яким опікувалася Х. Д. Алчевська, стало першим навчальним закладом Росії, якому було присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка.

Христина Данилівна зустрічалася й листувалася з І. Франком, М. Павликом, Л. Толстим, Ф. Достоевським, І. Тургенєвим, А. Чеховим, В. Короленком, Г. Успенським.

Родина Алчевських залишила помітний слід в історії української культури. Х. Д. Алчевська виховала та виростила славнозвісних дітей, які залишили помітний слід в історії вітчизняної науки та культури: Дмитро став кандидатом природничих наук, добре грав на віолончелі й малював. Син Іван став знаменитим тенором, гастролював у Росії, Франції. Під час приїзду в рідне місто співав на шкільних вечорах. Син Микола був присяжним повіреним, організовував освітні заклади для дорослих, працював учителем початкових класів у школі, керований матір'ю. У радянські часи – визначний педагог, автор першого українського радянського букваря. Син Григорій був композитором і вокальним педагогом. Донька Христя цікавилася педагогікою і поезією.

Педагогічна та просвітницька спадщина Христини Данилівни Алчевської це великий пласт української культурної спадщини, що потребує подальшого вивчення та аналізу. Ця спадщина має особливу неоціненну вартість в умовах відродження духовності українського народу, який завжди піклувався вихованням підрастаючих поколінь.

Джерела та література

1. Абрамов Я. В. Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – Санкт-Петербург : тип. М. Меркушева, 1900. – 351 с.
2. Алчевська Х. Д. Твори / Х. Д. Алчевська. – Київ : Дніпро, 1990. – 558 с.
3. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое / Х. Д. Алчевская // Антология педагогической мысли Украинской мысли Украинской СССР / Сост. Н. П. Калениченко. – Москва : Педагогика, 1988. – С. 258-266.

4. Гончаренко С. Алчевська Христина Данилівна / С. Гончаренко // Український педагогічний словник. – Київ : Либідь, 1997. – С. 23.
5. Бондар Л. Засновниця жіночої недільної школи в Харкові: До 165 – річчя від дня народження Христини Алчевської / Л. Бондаренко // Педагогічна газета. – 2006. – № 5 (142). – С. 7.
6. Книга взрослых: В 3 т. / Сост. Х. Д. Алчевская и др. – Москва : Изд-во И. Д. Сытина, 1899 – 190 с.
7. Лемківський М. В. Просвітницько-педагогічна діяльність Х. Алчевської / М. В. Лемківська, О. М. Микитюк // Історія педагогіки: Навч. посібник / За редакцією М. Левківського. – Харків : ОВС, 2002. – С. 166-167.
8. Мазуркевич А. Р. Христина Даниловна Алчевская // Антология педагогической мысли Украинской СССР / Сост. Н. П. Калениченко. – Москва : Педагогика, 1988. – С. 255-258.
9. Мухін М. Т. Г. Шевченко в педагогічній практиці Х. Д. Алчевської / М. Мухін // УМЛШ (Дивослово). – 1982. – № 3. – С. 3-7.
10. Петрик Т. Рідкісні матеріали родини Алчевських / Т. Петрик // Слово. – 2002. – № 11.
11. Салтыкова М. О книге взрослых / М. Салтыкова. – Москва : тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1900. – 227 с.
12. Сумцов М. Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Харьков : Союз, 1918. – 239 с.
13. Христина Даниловна Алчевская. Полувековой юбилей (1862-1912). – Москва : тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1912. – 244 с.
1. 14. Деятели искусства и культуры // Добро пожаловать в Харьков. – Режим доступа: <http://kharkov.vbelous.net>
14. 165 лет со дня рождения Х. Д. Алчевской // Новости Луганска. – Режим доступа: <http://obzor.com.ua>
15. Пугач А. «Жіноче питання» в мемуарах Х. Д. Алчевської / А. Пугач // Студентське наукове товариство. – Режим доступу: <http://www-history.univer.kharkov.ua>
16. Фридьева Н. Я. Алчевская Христина Даниловна / Н. Я. Фридьева // Книга: Энциклопедия. – Режим доступа: <http://polygraphicbook.narod.ru>
17. Хропко П. Алчевська Христина Данилівна / П. Хропко // Шевченцівська енциклопедія. – Режим доступу: <http://shevchcycl.kiev.ua>
18. Шептура Л. В этом году исполняется 165 лет со дня рождения Х. Д. Алчевской] // Городские новости. – 2006. – 22 апр. – Режим доступа: <http://www.citynews.net.ua>

**«ЧИТКА»: СВОБОДА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТЕКСТІВ У ПРОСВІТНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
«ГУРТКУ» Х. АЛЧЕВСЬКОЇ (остання третина XIX ст.)**

Відносини, що складаються під час читання текстів у групах, члени яких позиціонують себе як завідомо нерівні, виглядають доволі проблематичними з точки зору аналізу свободи і несвободи. Особливо позірною вбачається проблематичність відносин у тих групах, де обговорюються питання моралі, як от у групах, що зосереджені довкола спільного читання художніх творів. Спільне читання, особливо уголос, зазвичай відноситься до сфери сакрального і являє собою свого роду соціокультурний кейс. Явище спільного читання є характерним для літургійної, обрядової, судової, законотворчої і навчальної практик. Примітно, що одним з прикладів спільного читання у завідомо нерівному середовищі були «читки» текстів, які проводилися у педагогічному гуртку Х. Алчевської на території Слобідської України в останній третині XIX ст.

Отже, предметом даного допису є практики поводження з текстами у читацькому гуртку Х. Алчевської, а об'єктом – свобода інтерпретації текстів у завідомо нерівній спільноті. Дійсно, згадане середовище, у якому проходила «читка» текстів, можливо схарактеризувати як середовище нерівності (і у соціальному, і у культурному сенсі), адже у ньому з одного боку (у якості слухачів і читачів) знаходилися переважно неосвічені представники бідноти (у якості «субалтернів», і діти, і дорослі), що тільки починали отримувати ази освіти, а з іншого (у якості «просвітників», вчителів) – переважно випускниці класичних гімназій.

Сприйняття художнього твору є вельми інтимним процесом, між тим, вчительки з «гуртку» Х. Алчевської беззастережно ставили на меті визначити «що є доступним розумінню народу» [3]. Спостереження над читанням велися у Харківській приватній недільній міській школі, у с. Олексіївка Слов'яносербського повіту Єкатеринославської губернії, Наумівському зразковому початковому училищі (Толоновська волость Белгородського повіту Курської губернії), вечірніх школах [3]. Тексти для читання були систематизовані за розділами: духовно-моральний; літературний; природознавчий; історія; біографія; географія та мандри; земська справа і народне господарство. Літературний відділ розподілявся на: повісті і оповідання, розповіді проти пияцтва, дешеві видання, байки, казки, драматичні твори.

Історично обумовлені моделі розповсюдження і міграції текстів «у народі» вивчалися гуртківцями однобічно, і дослідження «народного» читання починалося майже «з чистого аркушу». Культурно-історична специфіка читацької моделі сприйняття враховувалася іноді некоректно. Спрощення (пристосування) текстів розглядалося «гуртківцями» по суті як їх вдосконалення, а характер впливу оцінювався за реакцією аудиторії тільки на підставі осмислення спостережень *de visu*. В результаті склалася бінарна модель оцінювання роботи текстів у середовищі, зведена до двох оцінок: «добре», або «погано», що, по суті, залежало від того – чи був текст (на думку оцінювача) зрозумілим читачам і корисним для них, чи ні.

Враження читачів від прочитаних (або заслуханих) текстів розпитувалися гуртківцями під час опитувань («перепрос» після прочитання тексту), і нотувалися у щоденники. Зрозуміло, що записування було неможливо відокремити від культурного приписування, і, разом з тим, від здійснення морального впливу. Процес читання і переказування серед дорослих модерувався за правилами, які використовувалися для контролю над читанням дітей. Визначальним фактором був абстрактний «показник» читацької досвідченості та вік. Метод дослідження читача недостатньо враховував його мовні й психічні властивості. Отже, дорослі читачі опинялися у такій ситуації, коли їхні

враження від прочитаного тексту розглядалися так само, як розглядалися враження дітей. Тобто, йдеться про приписуваний субалтерній спільноті інфантилізм.

До речі, у новий літературний «канон», що формувався гуртківцями, була закладена амбівалентність: од самого початку він складався, як придатний до просвіти як дорослих, так і дітей. Розрізнення «дорослого» і «дитячого» у ньому було розмитим. Схоже, у такий спосіб закладалися і моделі психологічного впливу, що застосовувалися у процесі впровадження національних наративів та міфів у доросле «низове» середовище. Інфантилізм певної групи дорослих, його конструювання і консервування як «перехідної» і «керованої» моделі поступово закладалося у ідеологію творення модерних ідентичностей субалтерних спільнот на теренах імперій. На цьому ж шляху формувався й новий тип письмової (а також і читацької) культури, всередині якого лежала довіра до певного класу стилістично забарвлених текстів (написаних «просто», «для народу», «народною мовою», «добре написаних»).

За допомогою фрагментації, спрощення, дидактичної обробки наративів, нагромаджувався новий пласт текстів, художня цінність і цілісність яких, як художніх творів, не визначалася першочерговою умовою для занесення у «канон». Створена з перемішаних у народницькій міфології наративів «хрестоматія» була закладена в основу приписуваних уявлень, перетворилася на дидактичну модель, на підставі якої почасти працювала просвітницька ідеологія місцевого «народництва». Таким чином, саме в літературно-психологічній царині було утверджено патерналістську модель взаємодії між «владою» і «народом». В цій моделі, тому, щоразу актуалізується опозиція «старший» – «молодший», «батьки» – «дитина». Отже, у модель просвітницької взаємодії свідомо закладалася необхідність приписування одній зі сторін інфантильності. Інфантильність однієї сторони (тієї, що читає тексти) уможлиблювала для іншої сторони (тієї, що обирає тексти), визначати, і, зрештою, диктувати критерії інтерпретації (вірної, або хибної), давати оцінку того чи правильно, чи неправильно був сприйнятий той чи інший текст. У такий спосіб критерій істинності інтерпретації тексту виносився за межі самого тексту і потрапляв у залежність від фасилітатора, що є нехарактерним для класичного літературного процесу. Спрощення способу інтерпретації читацької поведінки вело до неможливості утвердження в аналізі просвітницької роботи наукового методу і призводило до повторення і накопичення методологічних огріх. Це вплинуло на систему роботи бібліотек «для народу». Накопичення системної похибки зробило можливим таке спрощення літератури, внаслідок якої її дискурс зміг постати у якості взірцевого. У процесі глорифікації просвітницької роботи гуртку Х. Алчевської у періодичних виданнях відбувався й процес довершення конструювання (кристалізації) образу не тільки «народного читача», але і «людини з народу». Відбувалася кристалізація і вдосконалення народницьких стереотипів, і, разом з тим, створювався сталий перелік (канон) текстів «для народу», який згодом набував ознак сакралізації.

Врешті, зміни у літературних канолах зрушили і статус текстів, і статус літератури. Саме у новому читацькому середовищі виникло поле, де внутрішня (літературно-художня, культурна) цінність текстів нівелювалася, і всі тексти проходили через нове ранжування, узалежності від «народницької» значимості. Зазнав змін і статус автора, який був поставлений у залежність від його здатності до «віщування» і передбачення «народного». Саме у такий спосіб у однакових обкладинках «дешевої бібліотеки» змогла опинитися найкращі зразки світової літератури, фольклор, і поради з ведення домашнього господарства, а субалтерні читачі замість свободи інтерпретації отримали хрестоматійну патерналістську інтелектуальну опіку.

Отже, у роботі гуртку Х. Алчевської відслідковується перенос тогочасної «шкільної» дидактики у процес навчання культурі дорослих. В результаті такої просвітницької роботи на ділі не складалася стандартна система літературної комунікації за моделлю «автор-читач», натомість утверджувалася комунікативна схема «автор-посередник-читач», у якій

посередник (з числа просвітителів), маючи владу і над вибором і над «тілом» тексту, мав вагу більшу, ніж сам автор. Таким чином, цілком зрозуміло, не відбувалося й повноцінного інтелектуального розкріпачення «читачів з народу», їхня самостійна інтерпретаційна робота над текстами залишалася по суті нівельованою. Зрештою, витіснення за допомогою патерналістського механізму на маргінес читацької волі лише утверджувало нерівність у читацькій спільноті, обмежувало її мобільність, і, в результаті, не знизило ступінь культурних розбіжностей, конфліктності і насилля у «низовому» середовищі, що, звісно є позірно проблематичним.

Джерела та література

1. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое: дневники, письма, воспоминания / Х. Д. Алчевская. – Москва : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1912. – 467 с.
2. Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения. – Санкт-Петербург : Тип. Балашева В. С. – 1888. – Т. 1. – 840 с.
3. Allington D. On the use of anecdotal evidence in reception study and the history of reading / D. Allington // Reading in history: new methodologies from Anglo-American tradition. – London, 2010. – Vol. 6. – P. 11–28.
4. Altick R. D. The english common reader: a social history of the mass reading public (1800–1900) / R. D. Altick. – Chicago, 1957.
5. Brooks J. When Russia learned to read: Literacy and popular literature, 1861–1917 / J. Brooks. – Princeton, 1985.
6. Crone R. The great «Reading» experiment: an examination of the role of education in the nineteenth-century gaol / R. Crone // Crime, History and Societies. – № 16 (1). – P. 47–72.
7. Fish S. Is there a text in this class?: The authority of interpretive communities / S. Fish. – Harvard University Press, 1980. – 394 p.

В. Г. Чуркіна, Н. А. Водолажченко
КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»

ДИДАКТИЧНІ ПОГЛЯДИ НА ОСВІТУ ДЛЯ ДОРОСЛИХ Х. АЛЧЕВСЬКОЇ

В історико-педагогічній, періодичній та публіцистичній літературі внесок Х. Алчевської в розвиток національної педагогіки високо оцінено відомими педагогами та громадськими діячами, як того часу, так і сучасності. Серед них Я. Абрамов, В. Вахтеров, Г. Успенський, Л. Толстой, І. Тургенєв, М. Корф, М. Бекетов, С. Миропольський, М. Павлик, І. Франко, Д. Багалій, Н. Фридьєва, О. Мазуркевич, Є. Вахтерова, М. Мухін, О. А. Жукова та ін.

Христина Данилівна Алчевська (псевдонім - Українка) – засновниця та керівниця Харківської приватної жіночої недільної школи, яка проіснувала понад півстоліття (57 років). Вона здобула визнання як учителька, наставниця й керівник великої групи педагогів Харківської приватної жіночої недільної школи, відкритої 13 травня 1862 р., яку утримувала власним коштом. У школі здобуло освіту понад 15 тис. учениць.

1863 року в «Колоколі» було опубліковано її листа до російських жінок, у якому вона закликала жіноцтво до самовідданої праці для загального добра, до боротьби проти гноблення царизму. Разом з викладачами школи вона писала книги, праці, статті про народну освіту, зокрема про історію Харківської народної школи «Піврічний ювілей». Це свідчить, про те що історія розвитку громадсько-педагогічного руху «недільників» нерозривно пов'язана з історією Харківської недільної школи та з іменем її засновниці [6, с. 38-41].

Недільні школи — це нетрадиційні безкоштовні заклади освіти для дітей та дорослих. навчання у яких відбувалося в неділю та святкові дні. В Україні перша недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 р. в Києві на Подолі, на розі вулиць Костянтинівської та Хорива (9/16) у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища.

Після повсюдної заборони руху «недільників» 10 червня 1862 р. Христина Данилівна запросила своїх учениць продовжити навчання в неї вдома. Майже вісім років її жіноча недільна школа перебувала на нелегальному становищі. На шляху до офіційного відкриття школи поставало безліч усіляких перешкод, зокрема відсутність належного приміщення та вчительського диплома у Христі Данилівни, якій довелося складати іспити. Нарешті 22 березня 1870 р. в будинку міського парафіяльного училища відбулось офіційне відкриття Харківської приватної школи.

1879 року Х. Алчевська влаштувала подібну до Харківської недільну школу в селі Олексіївка на Катеринославщині, у якій учителював і Борис Грінченко — письменник. громадський діяч, педагог, справжній патріот рідного краю.

З року в рік недільна школа міцнішала, а кількість учнів зроста настільки, що доводилося багатьом відмовляти в навчанні. Тому навесні 1896 р. школа отримала власне приміщення, збудоване на кошти її засновниці, у якому було вже вісім класних кімнат, великий зал, кімнати для шкільного музею та бібліотеки.

Дані, отримані завдяки критико-бібліографічному дослідженню вчителів Харківської недільної школи у співпраці з учителями інших недільних шкіл і фахівцями з різних галузей знань, стали цінним матеріалом для створення великої тритомної методико-бібліографічної праці — критично анотованого, із широким використанням відгуків читачів покажчика книг для народного й дитячого читання «Що читати народові?», в якому дається аналіз 4183 видань. (1150 статей-анотацій написано самою Христіною Данилівною). Покажчик високо оцінили Л. Толстой, А. Чехов, В. Короленко, І. Франко, М. Горький, Леся Українка, Софія Ковалевська, Е. Ожешко.

Про існування приватних навчальних закладів з українською мовою викладання, згадується в пресі початку ХХ ст. Так газета «Рада» наводить приклад навчальної діяльності школи Х. Д. Алчевської в селі Олексіївці Михайлівського повіту [16]. Вона виступала проти

казенно-схоластичного духу, який убивав все живе і творче, орієнтуючи учениць на долучення до історії та культури світової та української. Вона була послідовницею педагогічних ідей К. Ушинського, духовно-морального виховання особистості.

У журналі «Житє і слово» було надруковано відомий «Лист Українки до Герцена» Х. Д. Алчевської, у якому висвітлено питання народної освіти, здійснено посилання на статтю Б. Грінченка «Яка тепер народна школа на Вкраїні» [7, с.123-129].

Розвиткові системи недільних шкіл багато сприяли Х. Алчевська, В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кониський, П. Чубинський та ін. Відомо, що навчання тривало 1-3 години у двох групах - для неписьменних, і тих, хто вже знав грамоту. Учні вивчали Закон Божий, граматику, арифметику, малювання, ознайомлювалися з історією та культурою України. Це свідчить про те що вчителі дбали про збереження народної моралі й традицій, ґрунтувалися на важливих для життя взаємин.

При навчальних закладах діяли товариства допомоги малозабезпеченим учням. Їхньою метою була турбота про малозабезпечених учнів, здійснювалася безкоштовна видача книг та навчальних посібників, або продаж книг за дешевшими цінами. Вчителі сприяли розумовому, моральному та фізичному вихованню учнів шляхом організації екскурсій, дитячих ігор, праці в бібліотеці тощо.

Одним із перших, хто відзначив значущість праці Х. Алчевської з організації та системи освіти у недільній школі м. Харкова, був Н. Корф. Після ознайомлення з роботою школи, він зробив висновок: «Харьковская воскресная школа сделала огромный шаг вперед. Из школы грамотности превратилась в полную элементарную школу, которую стоит посещать каждому, кто хочет на деле увидеть применение методов обучения по всем предметам элементарного курса...» [13, с. 3].

Спочатку школа була спрямована на підвищення рівня грамотності учениць, але пізніше почали вивчати історію і географію, літературу (російську, українську, всесвітню), історію культури, фізику і хімію, право, гігієну, анатомію та фізіологію, навчали надавати першу медичну допомогу, пов'язували навчання з життєвою практикою. Поряд з уроками в недільній школі Х. Алчевської великого значення надавали позакласній роботі, особливо проведенню шкільних свят. Новорічні ялинки, прогулянки за місто, відвідування театрів, музично-театралізовані вистави були ефективними складовими виховного процесу.

Унікальним явищем у діяльності Харківської приватної жіночої недільної школи став музей наочних посібників (таблиць, картин, альбомів, приладів, історичних і географічних карт, манекенів тощо). 1896 р. музей налічував 434 експонати, причому під деякими номерами значилися колекції наочних посібників, а вартість окремих із них сягала багатьох тисяч карбованців. А ще були посібники, спеціально виготовлені для цього.

Від початку 80-х років XIX ст. школа Христини Алчевської стає громадським центром «недільників».

У результаті навчально-методичної співпраці вчителів Харківської приватної жіночої та інших недільних шкіл і великої групи науковців вийшла друком «Книга дорослих» — перший в історії вітчизняної народної освіти посібник для читання, складений із урахуванням специфіки навчання дорослих.

Із метою поширення даних про стан справ у недільних школах у журналі «Русская школа» протягом десяти років (1897-1907) існувала рубрика «Хроніка недільних шкіл» (вела її вчителька М. Салтикова, а редагувала матеріали Х. Алчевська).

Христина Данилівна неодноразово виступала в ролі ініціатора та співорганізатора освітянських виставок, у тому числі й міжнародних. Першою з них була Паризька всесвітня виставка 1889 р., на якій журі педагогічної секції присудило покажчику «Що читати народів?» найвищу нагороду та удостоїло вчителів Харківської недільної школи двома золотими та двома срібними медалями. Під час цієї виставки проходив Міжнародний конгрес приватної ініціативи у справі народної освіти, на якому Х. Алчевську було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти. Харківська приватна жіноча недільна школа

також брала участь у Антверпенській, Брюссельській, Чиказькій, другій Паризькій міжнародних виставках, де покажчик «Що читати народові?» знову здобув найвищі нагороди. Президент тодішньої Міжнародної ліги освіти Ж. Массе на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти виголосив здоров'язу на честь трудівниць, котрі роблять тихо й скромно прекрасну справу». — пані Алчевської та її колег.

Книгу «Що читати народові?» високо оцінили Л. Толстой, Ф. Достоевський, А. Чехов, М. Лисенко, М. Бунаков, С. Ковалевська, В. Фігнер, О. Горький, І. Франко, Леся Українка та інші як важливу подію в педагогічній літературі. У своїх спогадах «Запечатленный труд» В. Фігнер назвала книгу «Що читати народу?» чудовою, відзначила, що нею «захоплювалися у Шліссельбурзі», і стверджувала, що школа Х. Алчевської «могла бути гордістю всіх друзів народної освіти» [12, с.223; 5, с.206].

Завдяки постійній самоосвіті Алчевська мала глибокі й ґрунтовні знання з багатьох дисциплін, прекрасно знала вітчизняну й зарубіжну літератури, добре розумілася на мистецтві, тому й успішно витримала іспит на право керувати жіночою недільною школою і викладати в ній. Занепокоєна браком навчальних посібників для недільних шкіл, Х. Алчевська шість років віддає укладанню унікального на той час видання - тритомної «Книги дорослих» (1899–1900). Ще ширшого розголосу набув вихід у світ бібліографічного покажчика «Що читати народу?» (1884–1906), теж укладеного Х. Алчевською [11].

Х. Алчевська видала навчальний посібник, була авторкою спогадів «Передуманное и пережитое» та багатьох методичних статей. Відомий книговидавець Ситін сприяв виданню праць Х. Алчевської, поширенню ідей національної шкільної та позашкільної освіти [17, с. 78].

Листувалася з Л. Толстим, Ф. Достоевським, М. Павликом, В. Короленком, І. Франком. У 1899 р. у власній садибі коштом сім'ї Алчевських установлено один з перших в Україні пам'ятників Тарасу Григоровичу Шевченкові.

Х. Алчевська була кореспондентом «Колокола» О. Герцена, де виступала зі статтями, пропагуючи творчість Т. Г. Шевченка, усну народну творчість, а також обстоювала загальне навчання народу рідною мовою [4, с.46–47].

Допомога в навчально-методичній роботі школі Х. Алчевської надавали відомі діячі народних громад Я. Абрамов, Д. Багалей, Н. Корф та інші. Педагог і методист Н. Корф пропагував організацію недільних шкіл, був прихильником загального початкового навчання на рідною мовою. Брав участь, і Д. Багалей, у наданні методичної допомоги для недільної школи Х. Алчевської. Публіцист і педагог Я. Абрамов вивчав історію недільних шкіл, поширював досвід їх діяльності, опублікував дуже цікаві й повчальні роботи «Приватна жіноча недільна школа в Харкові і недільні школи взагалі» (Харків, 1890) і «Наші недільні школи. Їх минуле і сьогодення» (Петербург, 1900) [1; 2].

Вона організувала в Харкові «Общество грамотности», а також першу громадську бібліотеку (зараз Державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленко).

1986 р. на Журавлівці була відкрита «Четверта народна безкоштовна бібліотека-читальня Харківського суспільства письменності». Пізніше вона переїхала на Тюринку.

Ще один приклад. На будівництво Донецько-Юр'ївського металургійного заводу біля села Василівки приймалися лише письменні селяни. Люди буквально натовпом пішли навчатись у відкриту в 1893 р. місцеву школу [18, с. 15]. Христина Данилівна зразу надала допомогу школі книгами й наочними посібниками. Вона подарувала «чарівний» (проекційний) ліхтар, щотижнево, за запитами школи, надсилала з Харкова серії стереоскопічних карток з географії, історії, природничих наук. Як згадував К. Ворошилов, який учився на той час у Василівській школі, *«місцеві селяни ніколи не бачили нічого подібного і дивились на все із захватом. Для них, темних і забитих, «чарівний ліхтар» прорізував безпросвітну темряву, яка царювала над нашою Василівкою та й узагалі над всією Росією...»* [8, с. 3].

На сторінках періодики, у листуванні з представниками європейської інтелігенції, на міжнародних виставках в Антверпені, Брюсселі, Нижньому Новгороді, Москві, Парижі, Чикаго Х. Д. Алчевська завжди пропагувала педагогічний досвід своєї та інших недільних шкіл. Це зробило її ім'я та результати праці добре відомим за кордоном [14, с. 8]. Брак спеціалізованих закладів і установ освіти для дорослих зумовили розробку Х. Алчевською та її педагогічним колективом програм для навчального процесу. Викладачі недільної Харківської школи намагались застосовувати найефективніші прийоми, форми й методи навчання.

Оскільки в системі навчання дорослих багато уваги приділялось практиці, практичному застосуванню знань, то в недільній школі використовувалися словесні й практичні методи навчання, високо цінувалися самостійні судження, висновки, пошуки. Так, у 1885 р. було здійснене перше видання підготовлених і апробованих «Програм з усіх предметів навчання в недільній школі для дорослих і малолітніх учнів», за якими, згодом, майже три десятиліття велося викладання в більшості недільних шкіл Росії. Програми були складені на основі дидактичних принципів наочності, послідовності, природовідповідності, систематичності, навчання рідною мовою на основі засвоєння текстів посібників, зокрема: «Рідне слово» і «Дитячий світ» К. Ушинського, «Нова азбука» Л. Толстого.

У Харківській недільній школі Алчевської було започатковано метод пояснювального читання й бесіди. На підтвердження цього свідчить стаття К. Д. Ушинського «Недільні школи», у якій він пропонує привчати школярів до свідомого читання, яке в поєднанні з бесідами могло б розвивати «розум, серце і слово». Саме цих настанов дотримувалася Харківська недільна школа. Це відповідало й меті навчання дорослих грамоти і, безперечно, на той час було прогресивним явищем. Із багатьох предметів були розроблені й апробовані безпосередньо в школі програми бесід та методичні вказівки щодо їх проведення.

Погоджуємось з висновками науковців, що «Вчителі школи Х. Алчевської широко популяризували принцип наочності навчання, у складених ними «Програмах з усіх предметів навчання в недільній школі» рекомендувалися наочні посібники, які слід використовувати на тому чи іншому уроці з того чи іншого предмета. Про це свідчила й колекція музею наочних посібників недільної школи, якого не мала жодна початкова школа в Росії» [15, с. 224].

Одночасно з підготовкою навчальних посібників, програм Х. Алчевська, будучи послідовником К. Д. Ушинського, застосовує в недільній школі звуковий метод навчання, розроблений Ушинським. Це підтверджується лекціями «Плани уроків за звуковим методом», прочитаних Алчевською на педагогічних зборах 27 вересня 1893 р., – зазначає академік О. Мазуркевич [10, с. 70-75].

Вважала, що загальнолюдська культура та морально-духовне виховання, є фундаментом життя суспільства. Шлях до культури вона вбачала не лише в ліквідації неграмотності, а й у розповсюдженні серед народу читання як важливого елементу культури. Бібліотека була, на її думку, тим безкоштовним і загальнодоступним закладом, який забезпечує використання книг і читання в самому широкому масштабі.

Алчевська підхоплювала й несла у свою недільну школу найповніші досягнення української літератури кінця XIX – початку XX ст. Значне місце в покажчику відведено творам українських письменників. У третьому томі покажчика був спеціальний розділ «Видання для народу українською мовою». У цьому розділі, як і в усій своїй діяльності, Алчевська обстоювала «самосвідомість і любов до рідної мови, до рідної пісні». Насамперед тут рекомендувалися твори І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Є. П. Гребінки, Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, Юрія Федьковича, І. С. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. К. Карпенка-Карого, П. А. Грабовського, В. С. Стефаника тощо. Рекомендувалися також «300 найкращих українських пісень». В інших томах, крім згаданих письменників, популяризуються твори Елізи Ожешко, Марії Кононицької, Болеслава Пруса, Г. Бічер-Стоу та ін. Найчастіше в цьому покажчику рекомендувалися твори Т. Г. Шевченка:

«Наймичка», «Кобзар». У той час, як Б. Грінченко твердив, ніби селяни не розуміють творів Шевченка, Х. Алчевська це заперечувала, доводячи, що «справжній «Кобзар» користується великою популярністю, і його розуміють цілком, а його автора трудящі повсюдно сприймають як свого «виданого українського поета». До читання також включено російську повість Т. Г. Шевченка «Музикант». Про цю повість Алчевська пише: «... в ній є місця, сцени, де... видно великого поета України, і притому вона сповнена, як і взагалі вся поезія Шевченка, благородства думки, обурення проти зла, в якому б виді воно не проявлялося, і особливо проти насильства людини над людиною, яке там повно втілено було в кріпосництві»... Алчевська, наводить досить переконливі й авторитетні думки читачів – її слухачів: «Дорослі учениці недільної школи, яким ми давали читати цю повість («Музыкант») поставилися до неї з великим інтересом». Вона зазначала, що Шевченко – це «наш народний геній» [3, с. 395].

Отже, Христина Алчевська стала творцем нового методу в справі керування читанням учнів – методу перепитування прочитаного, який давав подвійний результат: крім прямої мети – перевірки прочитаного.

Х. Алчевська сприяла становленню системи «педагогічні збори», на яких розв'язувалися всі питання, що виникали в житті навчального закладу. Збори були творчим виявленням колективної думки, своєрідною школою педагогічної майстерності.

Крім загальних, у школі практикували гурткові збори. На них розглядалися питання викладання певного предмета, обговорення чинних форм, методів і прийомів викладання, робота окремої групи вчителів. Цим самим забезпечувався кваліфікований, диференційований підхід до розв'язання конкретних завдань навчання й виховання дорослих і дітей.

Одним з найважливіших джерел у цьому плані були запроваджені Христиною Данилівною педагогічні щоденники, в яких записувались спостереження за розвитком психіки учнів, що позитивно впливало на навчально-виховну роботу в школі.

У центрі уваги Х. Алчевської була практика вивчення й узагальнення досвіду вчителів недільних шкіл, удосконалення їх педагогічної майстерності. Все це сприяло взаємному збагаченню педагогічним досвідом, поліпшенню всієї роботи недільної школи.

Головним вважає духовно-моральне виховання. Засоби морального впливу мають охоплювати сім'ю, школу й середовище, у якому перебуває дитина після класних занять. Основи морального та духовного виховання закладаються в сім'ї, де велике значення має устрій сімейного життя, стосунки між батьками тощо. Продовжується морально-духовне виховання в школі, де стосунки також мають бути моральним, а саме:– зміст навчального матеріалу, що передбачає підбір відповідних творів для читання, речень для розбору, використання прислів'їв, приказок, казок тощо; формування моральної свідомості засобами особистого прикладу учителя як у школі, так і в житті; розумно організована навчальна діяльність учнів.

Х. Алчевська наголошувала на основних засобах естетичного виховання дорослих. Вона вважала природу, працю, зміст шкільної та позашкільної освіти, мистецтво основою розвитку особистості. У навчальні плани недільних народних шкіл для дорослих пропонувала включити предмети естетичного циклу: малювання, музику, співи. Відзначала необхідність гімнастики, різних фізичних вправ, прогулянки на свіжому повітрі не тільки сприяли б збереженню здоров'я дітей, але й свіжості та жвавості їхнього навчання, – наголошує у своєму дослідженні Н. Коляда [9, с. 12].

Виховна робота в недільній школі була спиралася на шкільні свята, святкування ювілейних дат письменників, українські землеробські традиції. Принцип природовідповідності простежуємо у практиці здійснення прогулянок на природі, екскурсій. Х. Алчевська творчо використовує традиції народної педагогіки, широко використовувався фольклор: пісні, приказки, загадки, прислів'я, казки, вірші.

Отже, ретроспективний аналіз педагогічного та літературознавчого аспектів діяльності Х. Алчевської дає можливість дійти таких висновків: є засновником навчання грамоти дорослих, творцем перших систематичних навчальних програм і посібників для недільних шкіл, справжнім новатором методу літературних бесід та інших практичних шкільних справ. У процесі копіткої роботи на педагогічній ниві Х. Алчевська винаходить та впроваджує цінні дидактичні ідеї, що не втратили своєї актуальності та значущості для сучасного навчально-виховного процесу та потребують подальшого дбайливого вивчення.

Культурно-просвітницька діяльність Х. Алчевської спрямована на виховання «нової особистості» в умовах соціокультурних трансформацій капіталістичного суспільства. Суттю виховання «нової людини», – вважала Х. Алчевська, – є турбота про гармонійний розвиток моралі, розуму, почуттів, про виховання шляхетності серця, чистоти всіх духовних поривань і устремлінь, зосереджуючи увагу на створенні образу нової людини та її розвитку, виявленні потенційних можливостей для освіти та самоосвіти.

У своїй просвітницькій діяльності спиралася на групові форми роботи, серед яких перше місце посідали голосні читання. У процесі освіти людина має творити себе, це не просто передача знань та досвіду, а створення образу нової людини під впливом рідної мови, літератури і культури. Історія розвитку громадсько-педагогічного руху недільних шкіл нерозривно пов'язана з історією Харківської недільної школи та з іменем її засновниці. Х. Алчевська однією з перших педагогів звернула увагу на проблему методики навчання дорослих, як повинні навчати в недільних школах. Особливістю системи було те, що проблеми освіти дорослих Х. Алчевська розглядала в тісному зв'язку з дидактичними принципами.

Джерела і література

1. Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: Их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов – Санкт-Петербург, 1900.
2. Абрамов Я. В. Частная женская воскресная школа в Харькове и воскресные школы вообще / Я. В. Абрамов – 3-е изд., доп. – Москва, 1896. – 105 с.
3. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания / Х. Д. Алчевская. – Москва, 1912. – 466 с.
4. Вишневская С. Христина Данилівна Алчевська /1641-1920 // Плющ І. Україна назавжди. – Київ, 2002. – С. 46-47
5. Достоевский Ф. М. Письма / Ф. М. Достоевский Т.3. 1872-1877: [Письмо к Х. Д. Алчевской от 9 апреля 1876 г.] / Ред. и примеч. А. С. Долинич. – М., 1934. – С. 206
6. Доценко А. М. Алчевська Христина Данилівна / А. М. Доценко // Літературна Харківщина: Довідник / Заг. ред. м. ф. Гетманець. – Харків : Майдан, 1995. – 367 с.
7. Житє і слово – 1896. Т. 5.- Кн. 2. – С. 123-129
8. Кокорская О. Х. Д. Алчевская и наш край / О. Х. Кокорская // За металл. -1990. – 23 мая.
9. Коляда Н. М. Развитие недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Н. М. Коляда ; Ін-т педагогіки АПН України. – Київ, 2004. – 21 с.
10. Мазуркевич О. Р. Невідомий рукопис Х. Д. Алчевської з методики навчання грамоти / О. Р. Мазуркевич // Початкова школа. – 1971. – № 6. – С. 70–75;
11. Народное образование в России. Исторический альманах. – Москва : Народное образование, 2000. – 400 с.
12. Народное образование въ России с 60-х годов XIX въка: [О деятельности воскресной школы Х. Д. Алчевской] / Сост. Н. В. Чехов // Педагогическая академия в очерках и монографиях; Под ред. проф. А. П. Нечаева. – М., 1912. – С. 223
13. Отдел рукописей Национального института литературы им. Т.Г.Шевченко НАНУ. – Фонд. 36. - № 2836. - Л. 4.

14. Пелих Л. Страстное слово и благородное дело Христины Алчевской / Л. Пелих // Наша газета. - 2002. - 12 февраля. - С.8.
15. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги : Підручник / А. М. Бойко, В. Д. Бардінова та ін.; Під заг. ред. А. М. Бойко – Київ : Професіонал, 2004. – С. 224
16. Рада. – 1910. - 27 квітня.
17. Сытин И. Д. Жизнь для книги: Из истории книги и издательского дела в России:/ И. Д. Сытин [О книге Х. Д. Алчевской «Что читать народу?»] – Москва : Госполитиздат, 1960. –178 с.
18. Ямковой А. А. Путь длиной в 100 лет: Очерки истории Алчевского металлургического комбината / А. А. Ямковой, Е. А. Куксина, Г. А. Плетенцов. – Луганск : Світлиця, 1996. - С. 3

РОЗДІЛ II. МЕМОРІАЛЬНА ТА СІМЕЙНА ІСТОРІЯ

УДК 944(74)

С. М. Куделко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОЕКТА ЦЕНТРА КРАЕВЕДЕНИЯ ИМЕНИ АКАДЕМИКА
П. Т. ТРОНЬКО «ХАРЬКОВСКИЙ НЕКРОПОЛЬ»

В последние десятилетия мы наблюдаем в мире и в Украине неуклонный рост интереса к некрополям [1]. Это свидетельство общего роста культуры, осознания своего долга перед предшествующими поколениями. Известно, что практически повсеместно на территории обитаемой суши, находятся некрополи, или их остатки, а все крупные города мира буквально построены на кладбищах. Не является исключением и Харьков. Долгое время городские кладбища, которые первоначально основывались за городом, по мере его разрастания, включались в городскую черту, а через некоторое время уже становились препятствием на пути строительства новых кварталов. Кладбища сносились.

Старейшим на сегодняшний день в городе является Второе городское кладбище на ул. Пушкинской, которое, несмотря на все усилия историков, краеведов, других представителей общественности, не взято на учёт как мемориальное. Т. е., оно не получило статуса, каким обладает, например, Байковое кладбище в Киеве, Лычаковское во Львове и некоторые другие. Между тем, на этом кладбище нашли упокоение Г. Ф. Квитка-Основьяненко и Л. Л. Гиршман, Любовь Малая и Лесь Сердюк, академики И. Н. Буланкин и Н. П. Барабашов, и многие другие выдающиеся деятели нашего города. Именно на ул. Пушкинской, находясь на этом кладбище, хочется процитировать строки Александра Сергеевича:

*Два чувства дивно близки нам,
В них обретает сердце пищу —
Любовь к родному пепелищу,
Любовь к отеческим гробам.
На них основано от века
По воле Бога Самого
Самостоянье человека,
Залог величия его
Животворящие святыни!
Земля была б без них мертва,
Без них наш тесный мир — пустыня,
Душа — алтарь без Божества.*

41

Формально все харьковские кладбища являются закрытыми и в них возможно лишь только подзахоронение к родственникам, или же погребение в колумбариях, но, на самом деле, это не так. Могилы сносятся, исчезают, на их месте возникают новые, что очень часто наносит непоправимый вред культурному наследию столицы Слобожанщины.

В этих условиях, Центр краеведения имени академика П. Т. Тронько Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина разработал программу исследования харьковских некрополей и включения их в туристические маршруты. Совместно со студентами-историками, которые проходят краеведческую практику на базе Центра, вот уже 3 года ведётся фотофиксация могил на 1-м, 2-м и 13-м городских кладбищах. Кроме этого, два года подряд собирается банк данных эпитафий на могилах. Точно так же, как кладбищенская скульптура подчас должна в лаконичных формах выразить максимальные чувства об ушедшем человеке (и поэтому является самой выразительной в этом виде искусства), точно так же и эпитафии подчас содержат в себе глубокие, наполненные философским смыслом и житейской мудростью, тексты. Среди множества банальных

и трафаретных надписей, студенты обнаруживают подлинные шедевры, которые достойны внимания. Таким образом, на сегодняшний день уже собраны сотни фотографий могил и эпитафий. В дальнейшем мы планируем эту работу представить в печатном и электронном виде, чтобы с ней могли ознакомиться как специалисты, так и все интересующиеся страницами прошлого первой столицы УСРР.

Ещё одним направлением в реализации проекта является разработка экскурсионных маршрутов, которые полностью или частично проходят по харьковским кладбищам. Могут свидетельствовать, что интерес к таким объектам быстро растёт. Настало время подготовить и издать соответствующие путеводители по данным памятным местам. Здесь основной трудностью является то, что реальное расположение могил в кварталах не соответствует таковому в журналах фиксации кладбищенской администрации. Если они вообще существуют. На 2-м городском кладбище, например, журналы ведутся лишь с 1991 г., так как, якобы, пожар уничтожил эти ценнейшие документы. Не годятся также и наши собственные фиксации. Сегодня, например, эта могила находится 4-й во 2-м ряду квартала, а завтра она станет уже 5-й и т. д.

Данный проект тесно связан с деятельностью преподавателей исторического факультета, прежде всего, кафедры историографии, источниковедения и археологии, по написанию брошюр в серии «Университетский некрополь». В этой серии уже вышли справочники «Историки» [2] и «Ректора» [3], подготовлена брошюра «Философы и богословы».

В этом плане, в сотрудничестве с историческим факультетом, работники Центра занялись разысканием клировых ведомостей Университетской Свято-Антониевской церкви. В храме проходили отпевания многих видных представителей университетской корпорации [4]. Отметим, что в последние годы преподаватели стали чаще давать темы студентам, связанные с проблемами некрополистики (в том числе, с изучением некрологов), в качестве курсовых и дипломных работ, научных докладов на конференциях молодых учёных. Доброй традицией исторического факультета ХНУ имени В. Н. Каразина является уход за могилами преподавателей. Образцом такой деятельности можно назвать восстановление могилы видного учёного-медиевиста середины XX в., профессора Николая Макаровича Пакуля (1880–1953) на 2-м городском кладбище. Деньги собирали преподаватели, сотрудники и студенты исторического факультета.

Сотрудники Центра краеведения на протяжении многих лет принимают участие в составлении и редактировании паспортов на объекты культурного наследия в сотрудничестве с областным коммунальным предприятием — Центром охраны культурного наследия при Управлении культуры Харьковской областной государственной администрации. Среди этих памятников значительное место занимают могилы.

Часто члены Городской топонимической комиссии, получают письма от отдельных граждан и коллективные обращения, авторы которых предлагают увековечить память тех или иных наших земляков в названиях улиц, или же в установлении мемориальных досок и т. д. И как часто при этом выясняется, что могила этого деятеля давно заброшена, а то и вообще её отыскать невозможно. Недавно, например, по инициативе посольства Латвии в Украине, была установлена мемориальная доска в честь известного харьковского архитектора Юлия Цауне (1862–1930), а, в то же время, обнаружить могилу знаменитого зодчего не удаётся, хотя она была известна ещё в 80-е гг. прошлого столетия.

Мы теряем своё достояние и порой, как компенсацию утерянного, сооружаем кенотафы — условные могилы, а настоящие места упокоения сносятся и разрушаются. Конечно же, мы не против кенотафов, но что делать с подлинными памятниками, которые подчас были созданы выдающимися скульпторами?

Нам кажется, что мы поступили бы верно, если бы обратились от имени участников конференции к городским властям с предложением объявить Второе городское кладбище мемориальным. На сегодняшний день, например, на этом кладбище описаны и включены

в реестр Свода памятников истории и культуры Украины, том «Харьковская область», более 200 могил выдающихся харьковчан. Потенциально, их в 3-4 раза больше.

Каждое время имеет своих кумиров и героев, и это понятно. Задача нас, историков и краеведов — сохранить память о прошлом, не допустить разрыва сознания поколений, научить уважительно относиться к культурному наследию предков. Наша жизнь будет более спокойной, нравственной, если мы будем знать, что места упокоения наших предшественников находятся под должным присмотром.

Источники и литература

1. Исторические кладбища Петербурга. Справочник-путеводитель. — Санкт-Петербург : Изд-во Чернышёва, 1993. — 639 с.; Проценко Л., Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник / Л. Проценко, Ю. Костенко. — К.: Интерграфік, 1998. — 143 с. и др.
2. Університетський некрополь. Історики. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. — 36 с.
3. Університетський некрополь. Ректори. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. — 46 с.
4. Свято-Антоніївська університетська церква. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. — 80 с.

НЕКРОЛОГИ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ПРОФЕСОРІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Історія Харківського університету, одного з перших університетів на українських землях, що входили до складу Російської імперії, продовжує привертати увагу дослідників, а коло її наукових репрезентацій дедалі розширюється. На даний момент уже сформовано певний корпус загальних робіт з історії університету, а також розробляються тематичні напрямки, пов'язані з дослідженнями історії студентства, професорської культури з позицій нової культурної історії. В цих умовах зростає питома вага біографічних досліджень, присвячених представникам ученої корпорації та вихованцям Харківського університету. Одночасно продовжуються і пошуки нових дослідницьких моделей біографічних студій, відбувається розширення кола джерел нерозривно пов'язане з усвідомленням інформаційного потенціалу тих чи інших видів джерел. Мета даної розвідки – проаналізувати некрологи та їхню специфіку як джерела для реконструкції біографії вченого на матеріалі некрологів професорів імператорського Харківського університету. Пропонується розгорнута оцінка композиційних та змістових характеристик некрологів, присвячених представникам академічного університетського середовища, укладених професорами Харківського університету, з метою виявлення інформаційного потенціалу притаманного даному виду біографічних робіт.

Некрологи, присвячені представникам професорського середовища, виявляють унікальні особливості функціонування університетської корпорації в цілому. Тексти вшанування пам'яті померлих колег займали особливе місце у професорській культурі. В ряду інших традиційних університетських комеморативних практик, некрологи представляли собою найпершу спробу письмово задокументувати біографію вже завершеного життєвого шляху колеги. Тому, для здійснення біографічного дослідження особи вченого з урахуванням специфіки методологічних підходів історичного пізнання, некрологи представляють унікальне та багатогранне джерело для вивчення.

Однією з очевидних характеристик некрологів як джерела біографічних студій є дотримання ряду жанрових особливостей при укладанні таких текстів. Із середини XIX – на початку XX ст. некрологи стали традиційним актом вшанування пам'яті людей, втрата яких мала важливе значення для суспільства. Меморіальні тексти публікувалися в періодичних виданнях для широкого загалу з метою відображення певного підсумку життєвого шляху особистості, в основному орієнтуючи увагу читача на соціально корисні аспекти її діяльності. Факт публічного повідомлення про смерть людини вже формально доводить надання соціального значення цій події для суспільства [15]. Вченим середовищем університетської корпорації, втрата одного з її членів надавалося визначне місце у традиціях функціонування професорської культури. Про це дає змогу говорити існування ряду публічних церемоніальних традицій вшанування пам'яті померлих викладачів, що згадувалися, зберігалися і передавалися у письмових публікаціях університетського середовища. Невід'ємною частиною цих комеморативних ритуалів стали і меморіальні публікації, як у вигляді некрологів, так і меморіальних збірників, до яких включали перевидані роботи померлого, спогади про нього, слова, що були проголошені під час поховання [11].

Інформаційну складову некрологів професорів імператорського Харківського університету умовно можна розділити на дві групи даних:

– факти особистого життя та професійної діяльності вченого;

- емоційні оцінки та висновки автора некрологу щодо особи померлого, свідчення про сприйняття факту смерті;

Наявність матеріалів першої категорії інформативного наповнення ритуальної публікації притаманна для переважної більшості некрологів. Так, проявляється дотримання жанрових особливостей укладання тексту некрологу, як першочергового публічного засобу підведення підсумку завершеного життєвого шляху. Інформаційні блоки даної категорії як правило формують композиційну конструкцію тексту некрологів. Традиційною конструктивною особливістю некрологів і вступом до них є повідомлення про факт смерті, дату і обставини події. У вступній частині також наводиться інформація про офіційну посаду, звання та місце, що займав учений в університетському середовищі.

Зазвичай оповідь в некрологах ведеться в хронологічному порядку викладу етапів становлення особистості від часу народження до останніх професійних досягнень перед смертю. Автори некрологів зосереджують увагу читача на розкритті процесу становлення вченого, самовизначення та творчої реалізації. Так, подається інформація про роки і місце здобуття майбутнім вченим вищої освіти, кола перших наукових інтересів, наставників, що вплинули на визначення вектору наукової діяльності померлого в процесі здобуття наукового ступеню. Обов'язково висвітлюються особисті досягнення вченого, наводяться дати здобуття вчених ступенів, шляхи отримання професійних посад в освітніх закладах, публікується перелік виданих за життя наукових праць.

Послідовне викладення в некрологах фактичних даних життя та професійного становлення професорів надавало змогу сформуванню загального уявлення читача про особу померлого і його внесок у розвиток науки та освіти. Таким чином некрологи професорів виконували функцію виявлення та відтворення ролі покійного в у житті суспільства.

У той же час некрологи, складені професорами університету в пам'ять померлих колег, не обмежувалися формальним опублікуванням переліку професійних здобутків померлого. Дані тексти містять ряд унікальних емоційно-забарвлених засобів відтворення професорської і університетської культури в цілому. В даному випадку смерть виступала каталізатором для виходу почуттєвого фактору із замкненого особистісного простору в публічну сферу, а некролог виступав функціональним засобом вербального відтворення пережитих емоцій та презентації в цілому співтовариства науковців та їхньої професійної культури.

Тексти некрологів свідчать про встановлення не тільки професійних, але і особистих стосунків всередині університетського середовища. При цьому особисті почуття часто набували соціально значущої форми, наприклад, жалю про передчасну смерть, що не дозволила вченому втілити творчі плани. Наприклад, про це свідчать слова жалю з приводу незакінчених наукових планів, висловлені в некрологах Є. К. Редіна [14] та І. М. Миклашевського [10]. Особлива увага у переважній більшості досліджених некрологів також приділяється виданим за життя працям і науковим пошукам вчених. Так, в некролозі І. Ф. Леваковського окреслено послідовний хронологічний звіт про його вчену діяльність та проведені протягом життя дослідження в області геології, а також подано бібліографічні данні опублікованих статей та матеріалів досліджень [7]. А в некролозі професора І. І. Дитятіна окрім переліку основних праць автора, М. Й. Куплеваським подано окремі цитати з найбільш значущих для його кар'єри праць з роз'ясненням їх змісту [8]. Таким чином, на нашу думку, у намаганні пояснити, підкреслити внесок ученого до науки також проявлялося особисте ставлення, намагання не тільки дати звіт його наукового життя, але і зазначити вплив на учнів та послідовників.

Некрологи являли собою не тільки засіб інформування суспільства про факт смерті людини, а створювали виключний інформаційний простір в якому середовище науковців розповідало про себе. Репрезентація образів покійних професорів, фактично ставала можливістю комунікації між академічним середовищем і тогочасним суспільством. Розповідаючи про життєвий шлях і особистісні риси померлого, автори некрологів на

практиці передавали суспільству досвід реалізації професорської культури в особі одного з її членів. Характерною рисою для професорського некрологу було акцентування на ставленні померлого до свого покликання. Так, у тексті некрологу Н. А. Богословського міститься безліч оцінок його працьовитості, завзятості та серйозного і сумлінного ставлення до професійних обов'язків [18]. Трансляція професорської культури в меморіальних текстах некрологів відбувалася у визначенні авторами ідейно-естетичних позицій покійних професорів. Описові образи світогляду померлих найбільше насичені емотивними формулюваннями в тексті. Особливо відмічалася приклади щирої відданості університетським просвітницьким поглядам [16]. Згадуються «любов до університету» Г. Ф. Шульца – «людини в якій немає лукавства», що разом з іншими чеснотами науковця викликала «почуття поваги і прихильності» в середовищі професорської колегії [2]. В. П. Бузескул відзначає «дух гуманності, повагу до людської особистості, щирих переконань, свободи совісті і думки, відразу до гніту і насилля», якими були пройняті роботи А. С. Лебедева, його «людяність», «доброту і довірливість», «чесність, благородство і доброзичливість, прямоту і правдивість, любов до істини і відразу до фальші, прагнення до неупередженості», за що науковець став «одним із найповажніших і улюблених членів професорської колегії».[3] Присвячуючи некролог своєму викладачу зі студентських років М. Н. Петрову, автор підкреслює властиві професору погляди: «відзначався об'єктивністю і не був людиною партії, а усілякі обхідні шляхи ті інтриги були йому глибоко антипатичні».[4] А в особі С. В. Соловйова колеги «цінували відданого і люблячого сина нашої alma mater».[5]

Автор некрологу виступає посередником від спільноти професорів, що в наслідок смерті одного з колег потребувала вираження колективної реакції з приводу пережитої втрати. Тому тексти некрологів містять емотивні наголоси на значенні втраченого життя для професійного середовища. Наприклад слова про «тяжку втрату», яку понесли Історико-Філологічна спільнота і Харківський університет в наслідок смерті професора І. М. Миклашевського, на честь якого було влаштовано спеціальне засідання і призначено до опублікування всі слова, присвячені пам'яті покійного [8]. А. М. Куплеваський говорить про «глибокий слід у науці і вдячних серцях її діячів» покійного професора І. І. Дитятіна [7]. Показовим прикладом емоційного визнання науковця за життя, можна вважати слова з некрологу А. С. Лебедева, названого не деканом історико-філологічного факультету, а «люблячим патріархом сім'ї».[3]

Середовище університету нерідко ставало місцем встановлення тісних міжособистісних взаємовідносин між професорами. В текстах некрологів можна спостерігати існування особистого емоційного зв'язку автора з покійним. Так, наприклад М. Ф. Сумцов пише про почуття «невимовної скорботи» з приводу звістки про смерть близького друга професора С. В. Соловйова [15]. Характеризуючи образ близького товариша Д. В. Айналов цитує одні з останніх передсмертних слів покійного професора Є. К. Редіна [1]. Поширеним явищем для некрологів професорів було подання в тексті цитованих уривків зі слів про померлих представників оточуючого середовища. Наприклад В. П. Бузескул при укладанні меморіальних текстів про своїх колег неодноразово приводив цитати зі слів, сказаних про померлого представниками оточуючого середовища, серед яких були промови і листи професорів та вдячних студентів [3; 4; 5;]. Для некрологів, укладених університетськими колегами померлих професорів характерним явищем було вміщення в текст власних зауважень і описань біографічних сюжетів з особистого життя померлих професорів, що формально виходить за межі жанрової специфіки даного виду публікації. Але факт наявності таких сюжетів у некрологах професорів дає змогу говорити про формування унікальної корпоративної традиції комеморативної практики некрологу в професорському середовищі.

Таким чином, аналіз текстів некрологів професорів імператорського Харківського університету дає змогу говорити про значну інформативну цінність перших посмертних

публікацій для зібрання та вивчення біографічних даних представників наукового товариства. Особливості жанру некрологічних публікацій зумовлюють певну обмеженість інформаційного наповнення текстів. Функціональне призначення некрологів інформування суспільства про смерть наукового діяча не передбачує наявності повного обсягу даних про його особисте життя. Проте, некрологи розкривають зміст основних етапів життя померлого, акцентують увагу аудиторії на хронології процесу розвитку та становлення особистості. Так, тексти некрологів надають інформацію про походження, процес здобуття освіти, професійний внесок в науку та обставини за яких людина пішла з життя. Першочерговою метою оповідача було висвітлення цілепокладання людини, прагнень та досягнень у науковій сфері. Якісна перевага даних текстів в представленні соціальної ролі особистості померлого. Некрологи професорів презентують внесок вченого в розвиток суспільства, шляхом описання наукових досягнень і репрезентації професійної діяльності.

Під час здійснення біографічного дослідження важливою є і проекція особистості в оточуючому соціальному середовищі. Некрологи представляють можливість розглянути наукову спільноту, що була відносно замкненою соціальною групою. У випадку публікації некрологів учені одночасно трансливали інформацію про особливості професорської культури. Аналіз текстів дозволяє здобути інформацію про внутрішні взаємовідносини усередині наукового співтовариства на професійному і емоційному рівнях. Вшановуючи пам'ять про колегу, автори некрологів формально висловлювали солідарність зі спільнотою професорів у способах «кодування» в тексті інформації про відношення до особистості померлого. Таким чином, із загального обсягу опублікованих некрологів можна виокремити спільні критерії оцінки і презентації образу покійного. Цей образ уособлював систему етичних цінностей, що сформувалася в професійному середовищі професорської культури. Трансляцію спільних етичних норм символізувала формальна ієрархія описуваних достоїнств науковця, що передавалася в якості найбільш допустимого способу вираження скорботи за померлим. Некрологи виявляють джерело для дослідження біографічних даних про померлого вченого, а також про автора тексту і проекцію загального образу професорської культури університету. Тому некрологи учених являють собою не тільки джерело презентації окремої особистості померлого, а виступають одним з компонентів комунікації і трансляції існування професійної культури професорського середовища взагалі.

Джерела та література

1. Айналов Д. В. Памяти Е. К. Редина: (Некролог) / Д. В. Айналов // ЖМНП. – 1908. – № 11. – С. 18-24;
2. Бузескул В. П. Шульц Г. Ф. / В. П. Бузескул // ЖМНП. – 1908. – №3. – С. 118-122.
3. Бузескул В. П. Лебелев А. С. / В. П. Бузескул // ЖМНП. – 1910. – №4. – С. 102-113.
4. Бузескул В. П. Петров М. Н. / В. П. Бузескул // ЖМНП. – 1887. – №3. – С. 42-47.
5. Бузескул В. П. Соловьев С. В. / В. П. Бузескул // ЖМНП. – 1913. – №9. – С. 26-55.
6. Гуров А. В. Иван Федорович Леваковский : (Некролог) / А. В. Гуров. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1894. – С. 4-11.
7. Куплеваский Н. Иван Иванович Дитятин / Н. Куплеваский // Записки Императорского Харьковского университета. – X., 1893. – Кн. 1. – ч. неофиц. – С. 53-58.
8. Левитский В. Иван Николаевич Миклашевский / В. Левитский // Памяти профессора Ивана Николаевича Миклашевского : сб. речей, некрологов, воспоминаний, изданный Историко-Филологическим обществом при Императорском Харьковском университете. – Харьков, 1905. – С. 1-2.
9. Памяти профессора А. И. Кирпичникова / Е. К. Редина, Н. Ф. Сумцов, С. В. Соловьев и др. // СХИФО. – 1905. – Т. 14. – С. 59-62.

10. Сборник Харьковского историко-филологического общества: Т. 4: [Памяти А. А. Потебни]. – Харьков : Тип. «Печ. дело», 1892. – 407 с.
11. Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т.19: Изд. в память проф. Е. К. Редина. – Харьков : Печатное дело, 1913. – 324 с.
12. Памяти профессора Харьковского университета Егора Кузьмича Редина // СХИФО. – 1913. – Т. 19. – С. 1-27.
13. Рейтблат А. И. Писать поперек: Статьи по биографике, социологии и истории литературы / А. И. Рейтблат. – Москва : Новое литературное обозрение, 2014. – С. 343.
14. Сумцов Н. Ф. Памяти Ивана Михайловича Собестианского / Н. Ф. Сумцов// СХИФО, 1896. – Т. 8. – С. 17-18.
15. Сумцов Н. Ф. Памяти профессора С. В. Соловьева : [Некролог] / Н. Ф. Сумцов. – Харьков : Печатное дело, 1913. – С. 1-14.
16. Федоровский А. Профессор Николай Андреевич Богословский: некролог / А. Федоровский. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1914. – С. 158-164.

**СОРАТНИЦЯ Х. Д. АЛЧЕВСЬКОЇ, ВЧИТЕЛЬКА Є. Д. ГОРДЕЄВА (ЧИРИКОВА):
ГРОМАДСЬКИЙ ТА ОСОБИСТИЙ РАКУРС**

Єлизавета Дмитрівна Гордеєва (Чирикова) – з тих безвісних трудівниць на ниві освіти, про яких у статті «Харьковская частная женская воскресная школа» писав Я. В. Абрамов: *«Мало кому известны имена лиц, работавших в Харьковской частной женской воскресной школе за первые годы ее существования, а между тем они все свои силы употребили на выработку типа воскресных школ, между тем они с величайшей любовью работали над созданием наилучших приемов ведения дела в воскресной школе, между тем они, тратя свои досуги на работу в воскресной школе, находили возможность готовить для педагогических собраний обширные доклады по всевозможным вопросам, выставляемым жизнью воскресной школы, и всю душу вкладывали в отыскание решения этих вопросов»* [1, с. 124]. Відомості про Є. Д. Чирикову (в заміжжі Гордеєву) доводилося збирати по крихтах. Однак, нас зацікавила ця вчителька, чия багаторічна педагогічна діяльність поки не отримувала належного висвітлення. Крім того, у неї є ще одна незаперечна заслуга: вона стала матір'ю, яка виховала відомих в різних галузях науки і культури синів. Але про це – нижче.

Єлизавета Дмитрівна Чирикова, тоді ще незаміжня дівчина, на початку 1860-х років почала викладати в організованій у Харкові жіночій недільній школі, де з 1862 р. стала працювати і Христина Данилівна Алчевська. Коли в 1863 р. недільні школи в країні були закриті (уряд побоювся «крамоли», що розповсюджувалася в деяких з них), молоді подвижниці продовжували вести заборонені заняття на дому. У книзі Д. І. Багалія та Д. П. Міллера «История г. Харькова за 250 лет его существования» серед тодішніх соратниць Алчевської виділено одне прізвище – Є. Д. Чирикової (Гордеєвої) [3, с. 744].

У 1970 р. Х. Д. Алчевській вдалося добитися відкриття власної приватної недільної школи. Її подружки-вчительки, в тому числі Є. Д. Чирикова, стали упорядковувати школу, створювати при ній бібліотеку. Для цього вони, а також деякі інші приватні особи, жертвували для школи книги і речі. Як пише С. Миропольський у книзі «Школа и общество», *«пожертвования были весьма дороги»* [14, с. 19].

З відкриттям школи заняття тривали офіційно. Я. В. Абрамов наголошує: *«Школа была поставлена таким образом, что в противоположность нашим учебным заведениям, в которые учащиеся стараются не ходить при всяком удобном случае, ученицы стремились в нее, как на какой-то праздник»* [1, с. 122]. Є. Д. Чирикова була однією з тих, хто створював таку атмосферу. Вона, за свідченням С. Миропольського, була *«особенной искусницей в преподавании предметных уроков»* [14, с. 57].

«Достоинство ее в этом отношении находило признание не только в среде учительской корпорации школы, но и в среде учениц. Так еще в 1871 г., после предметного урока «Яблоня», ученицы старшего класса поручили г-же Алчевской (на общей спевке, бывающей у последней) благодарить Елизавету Дмитриевну и просить ее остаться навсегда их учительницей. Надо заметить, что предметные уроки читались учительницами по очереди; урок же г-жи Чириковой так понравился ученицам, что они желали бы изменить существующий порядок уроков в пользу любимой учительницы» [14, с. 57].

Ця обставина викликала на зборах вчительок питання про доцільність зосередити предметні уроки в руках однієї вчительки-спеціалістки. Питання це викликав запеклі суперечки, але зійшлися на тому, що *«для желающих поучиться вести предметные уроки будет в высшей степени полезно видеть преподавание и ведение их опытной специалисткой. Словом, уроки, как и следовало ожидать, были поручены г-же Чириковой, которая и вела их с блестящим успехом»* [14, с. 57–58].

Однак, сама ж Єлизавета Дмитрівна і заперечувала проти того, щоб вчительки обмежувалися тільки одним предметним уроком: *«Не должно упускать из виду и интересов преподавательниц, – говорила она, – ибо не подлежит ни малейшему сомнению, что школа будет идти дальше тем лучше, чем всестороннее будут приготовлены к своему делу все, принимающие участие в преподавании. <...> Можно ли назвать хорошим того учителя, который неподражаем в рассказах о жизни животных и становится в тупик, когда дети заведут с ним речь о встретившемся дереве? А это легко может случиться с человеком знающим, но привыкшим толковать только об известных предметах, не касаясь ничего другого»* [14, с. 58–59].

Все ж питання про системну предметну освіту в недільній школі ставилося вчительками неодноразово, але вирішити його було неможливо через неоднорідність груп і неакуратність у відвідуванні школи ученицями. Є. Д. Чирикова висловлювала таку думку: *«Если нет возможности ввести общую систему в преподавании предметных уроков, то ничто не мешает, по крайней мере, каждый урок делать настолько законченным, чтобы он оставлял после себя цельное впечатление приобретенного знания»* [14, с. 60]. Так вона і проводила свої уроки.

На початку 1870-х рр. Є. Д. Чирикова вийшла заміж за студента Петра Андрійовича Гордєєва. П. А. Гордєєв, відучившись три роки в Харківському ветеринарному інституті, перевівся на ветеринарне відділення Імператорської Медико-хірургічної академії (Санкт-Петербург). Там він був залишений *«для усовершенствования»* та призначений асистентом, пізніше – ординатором при терапевтичній клініці.

Єлизавета Дмитрівна жила з чоловіком в Санкт-Петербурзі, де в 1875 р. народила свого первістка Тараса (згодом став відомим біологом). У тому ж році П. А. Гордєєв захистив магістерську дисертацію і був призначений на посаду приват-доцента кафедри зоофармакології і рецептури Медико-хірургічної академії [6]. Єлизавета Дмитрівна влаштувалася працювати вчителькою в жіночу гімназію.

В 1879 р. Петро Андрійович був призначений на посаду професора Харківського ветеринарного інституту, і сім'я Гордєєвих переїхала до Харкова. Тут в 1882 р. Єлизавета Дмитрівна народила дочку Христину (стала шкільним лікарем), пізніше – синів: в 1889 р. – Дмитра (в майбутньому відомий археолог і мистецтвознавець) і в 1894 р. – Богдана (в історію російської літератури увійшов під псевдонімом «Божидар»).

У 1889–1898 рр. Є. Д. Гордєєва викладала російську мову і словесність у Другій харківській жіночій гімназії, була членом її опікунської ради [16, с. 342], продовжувала працювати в недільній школі Х. Д. Алчевської.

У Христини Данилівни Алчевської виник задум, який разом з іншими вчительками вона блискуче втілила в життя: був утворений фундаментальний бібліографічний посібник *«Что читать народу?: Критический указатель книг для народного и детского чтения»*, в якому прийняла участь і Єлизавета Дмитрівна Гордєєва [20].

Перший том покажчика вийшов в 1884 р. У його створенні брали участь, крім Алчевської, ще 10 вчительок. Друге видання першого тому складалося з урахуванням зауважень, що з'явилися в рецензіях. Воно було надруковано в 1888 р. і мало понад 1000 сторінок. Покажчик пропонував для позакласного читання в гімназіях чотири «бібліотеки», причому кожна наступна доповнювала попередню і кожна з них мала 7 відділів: *«Духовно-нравственный», «Литературный», «Естествознание», «Исторический», «Биографический», «Географический», «Земское дело и народное хозяйство»*.

Є. Д. Гордєєва прийняла участь у відділах *«Литература»* та *«История»*, найістотніший її внесок – у біографічний відділ. Вона рекомендувала до прочитання твори і біографії таких відомих письменників, як В. А. Жуковський, Г. Р. Державін, В. А. Крылов, О. С. Пушкін, О. В. Кольцов, М. О. Некрасов, І. С. Нікітін, Т. Г. Шевченко, Ф. М. Достоевський, І. С. Тургенєв, і в цьому ж ряду – поета-самоучки Ф. Н. Слепушкіна. Також радила ознайомитися з біографіями вчених: М. В. Ломоносова, К. Ліннея, Ж.-Л. Л. Бюффона, В. Франклина,

Т.Едварда, й не забула винахідника-самоучку І.П.Кулібіна, астронома-самоучку Ф.О.Семенова та інших вихідців з народу. Серед людей мистецтва вона представляла італійського скульптора А.Канову, російського іконописця О.В.Ступіна, композиторів Й.Гайдна, М.І.Глинку, Л. ван Бетховена, В.А.Моцарта, Н.Паганіні. З представників інших напрямків суспільного життя – президента США Дж.Вашингтона, винахідника книгодрукування І.Гуттенберга.

У книзі наведені фрагменти з її вчительського щоденника під загальною назвою «Из записной тетради попечительницы сельской школы». З них виявляється, що Єлизавета Дмитрівна проводила заняття в сільській школі, читала дітям книги, обговорювала з ними прочитане.

Так починалася робота з освічення простих людей. Для більш широкого охоплення читачів і була створена книга «Что читать народу?», котра згодом мала продовження (усього вишло три томи).

Перший том покажчика удостоївся високої оцінки на виставці в Парижі. *«Метод ее признан был совершенно новым, оригинальным, вся книга – ценным вкладом в народно-учебную библиотеку»* [14, с. 105]. У французькій пресі з'явилися схвальні відгуки про діяльність харківських вчительок [15]. Журі присудило Х.Д.Алчевській найвищу нагороду – «diplome d'honneur» (почесний диплом), а для вчительок, які приймали участь у виданні, виділило дві золоті і дві срібні медалі. Христині Данилівні була надана можливість самій вирішувати, кому з десяти співробітниць їх вручити. Алчевська розподілила нагороди таким чином: золоті медалі отримали Л.Є.Єфимович та О.М.Калмикова, срібні – Є.Д.Гордєєва та А.Д.Іванова [14, с. 103].

У подальшому бібліографознавці відзначили, що ця праця була новаторською і в плані вивчення читацьких інтересів і складання покажчика на основі такого вивчення [10, с. 419], і в тому, що для оцінки книг укладачами вперше використовувалися думки самих читачів з народу та був створений новий метод дослідження психології читацького сприйняття [13, с. 141]; покажчик виявився новаторським і з точки зору форми і структурної організації матеріалу [12, с. 30–31].

Також було видано тритомник «Что читать взрослым» (перший, другий і третій роки навчання), утворений, як значиться на титулі *«учительницами воскресных школ при ближайшем участии Х. Д. Алчевской»*. Вочевидь, Є.Д.Гордєєва також прийняла участь у цій великій праці.

Багато років потому, у 1912 р., на святкуванні піввікового ювілею педагогічної діяльності Х.Д.Алчевської гарячі вітання отримали і її соратниці Є.Д.Гордєєва та А.Д.Іванова, які вчителювали в недільній школі з перших років її існування протягом тривалого часу [2, с. 79].

Заслуги Єлизавети Дмитрівни Гордєєвої не вичерпуються її педагогічною та просвітницькою діяльністю. Ця особистість цікава і з іншої точки зору – приватної, сімейної.

Ймовірно, її батько – учитель Першої чоловічої гімназії Дмитро Петрович Чириков (1818–1868). Народився він в слободі Мерчик Валківського повіту Харківської області. Був сином селянина, який керував маєтком багатой поміщиці Надаржінської. У 1838 р. закінчив Харківську губернську гімназію (згодом перейменовану в «Першу чоловічу») і вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. Після закінчення його – і до виходу у відставку через хворобу (в 1863 р.) – читав курс російської мови і словесності в Першій чоловічій гімназії. Підробляв приватними уроками, паралельно працював в кращих чоловічих і жіночих пансіонах, а з часу відкриття в Харкові ветеринарного училища (1851) читав в ньому лекції зі свого предмету. Коли після важкої і тривалої хвороби він помер, то залишив свою сім'ю майже без коштів [4, с. 384].

Його син (і, вочевидь, брат Є.Д.Гордєєвої) Андрій Дмитрович Чириков (1849–1912) вступив в 1859 р. в Першу чоловічу гімназію, але в 1864 р. внаслідок хвороби батька, був позбавлений можливості продовжувати гімназійний курс і влаштувався на роботу до

аптеки. У 1869 р. здав іспит для отримання звання аптекарського помічника при Харківському університеті. У 1870–1871 рр. прослухав в університеті курс наук для фармацевтів, який закінчив з відзнакою. Оскільки в той час не вистачало посібників з фармакогнозії, склав підручник, який був виданий університетом в 1871 р. У 1871–1876 рр. працював в Слов'янську, Бахмуті (Донецька губернія). 1877 р., повернувшись до Харкова, отримав посаду лаборанта хімічної лабораторії Харківського університету. Згодом став завідувачем лабораторією, ординарним професором кафедри фармації і фармакогнозії. Паралельно працював професором кафедри фармації і фармакогнозії Ветеринарного інституту, а в 1910 р. став директором цього інституту. З 1910 р. також працював за сумісництвом помічником директора Жіночого медичного інституту. Брав участь у міському самоврядуванні – був гласним Харківської міської думи (в 1881–1890 рр.). Вів активну роботу в Товаристві допомоги нужденним студентам Харківського університету, в Медичному товаристві і особливо в Фармацевтичному товаристві, головою якого був [19].

Сини Є. Д. Гордєєвої стали відомі, кожен у своїй галузі, далеко за межами міста Харкова і Російської імперії.

Старший син – Тарас Петрович Гордєєв (1875–1967) – видатний біолог, ґрунтознавець і педагог [7, 17]. Народився, як уже повідомлялося, в Санкт-Петербурзі. З 1879 р. жив з батьками в Харкові. Закінчив Сумське реальне училище, потім – сільськогосподарське відділення Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва (1894–1898). Під час навчання особливо цікавився ботанікою, ґрунтознавством і експериментальною агрономією. Його увагу привернула ґрунтоутворююча діяльність дощових черв'яків і вплив їх на врожаї. Ще будучи студентом, відкрив два нових види дощових черв'яків.

Після закінчення вузу працював на посаді ґрунтознавця в різних установах Харкова і Саратова, брав участь в дослідженнях ґрунтів і складанні ґрунтових карт в самих різних регіонах європейської частини країни. У 1909–1922 рр. жив в Уссурійському краї, викладав природознавство в жіночій учительській семінарії в Нікольську-Уссурійському, де здобув великий авторитет. Став членом ради Південно-Уссурійського відділення Російського Географічного товариства. Їздив в експедиції, в тому числі в Японію (вивчав вулкани) і Корею.

1922 р. переїхав до Харбіна (Північно-Східний Китай), де працював до 1962 р. Читав лекції з ботаніки, зоології, ґрунтознавства в різних гімназіях, училищах, технікумах і на курсах – фармацевтичних, фельдшерсько-акушерських, сільськогосподарських та ін. Займався дослідженням та картографуванням ґрунтів, збором наукових колекцій, заснуванням ботанічних садів і дослідних ділянок. У 1934–1935 рр. брав участь у маньчжурсько-монгольській експедиції Миколи Реріха.

1962 р. Т. П. Гордєєв залишив Китай, прямуючи до Бельгії, в будинок для людей похилого віку, де і помер в 1967 р., на 92-му році життя. А роком раніше, в 1966 р., в м. Кембриджі (США) був випущений «Сборник материалов к библиографии Т. П. Гордеева», приурочений до дев'яносторіччя з дня його народження. Кілька видів і різновидів рослин російські і китайські ботаніки назвали ім'ям Гордєєва [17].

Другий син Єлизавети Петрівни – Дмитро Петрович Гордєєв (1889–1968) – відомий археолог і мистецтвознавець [9].

У 1908 р. він закінчив Третю харківську чоловічу гімназію. У тому ж році вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. Через рік перевівся на історико-філологічний факультет, який закінчив в 1913 р. Був залишений на кафедрі історії та теорії мистецтва для наукової роботи. Завідував фондами університетського музею витончених мистецтв, проводив польові дослідження українського мистецтва під керівництвом проф. Ф. І. Шмідта. Досліджував архітектурні пам'ятники Харкова, Придністров'я, середньовічні твори давньоруського та українського мистецтва, мистецтва Візантії, Вірменії та Грузії.

З 1922 р. – дійсний член Кавказького історико-археологічного інституту в Тифлісі (нині – Тбілісі). З 1926 р. керував секцією мистецтвознавства при науково-дослідній кафедрі історії європейського мистецтва (Харків), харківської секцією Київської кафедри мистецтвознавства. Працював у Всеукраїнському археологічному комітеті, в Українському НДІ сходознавства. З 1930 р. – викладач, професор Харківського художнього інституту [9].

1933 р. заарештований в Тифлісі за звинуваченням в участі в неіснуючій контрреволюційній організації наукових і музейних працівників. Був засуджений до 5 років виправно-трудових таборів, які відбував у Байкало-Амурському виправному таборі. Достроково звільнившись в 1937 р., жив на Кавказі – в Кутаїсі, пізніше – в Тбілісі. З 1952 р. і до кінця життя працював співробітником Державного музею мистецтв Грузії [18].

Докладне дослідження життєвого і творчого шляху Д. П. Гордєєва поміщено в статті С. А. Іваненко «Життєвий шлях мистецтвознавця Дмитра Петровича Гордєєва (спроба реконструкції)» [11].

Третій син Єлизавети Дмитрівни – Богдан Петрович Гордєєв (1894–1914) – відомий в літературі як поет-футурист Божидар. Богдан закінчив Третю харківську чоловічу гімназію із золотою медаллю. Разом з братом Дмитром займався в художній студії «Голубая лилия». Успішно вивчав мови (в т.ч. санскрит). Захоплювався музикою (був здібним піаністом). У 1913 р. вступив до Харківського університету, але несподівано забрав документи і таємно виїхав до Смоленська. Там він жив більше півроку, заробляючи приватним викладанням. У березні 1914 р. приїхав до Москви, зблизився з футуристами. У квітні 1914 р. повернувся до Харкова, де разом з поетами Г. Петниковим і М. Асєєвим організував літературно-видавничу групу «Лирень». Стан депресії, частково пов'язаний з початком першої світової війни, призвів поета до самогубства. Після його смерті стараннями брата Дмитра була видана книга Божидара «Бубен» (1914). У 1916 р. вийшла теоретична праця поета «Распевочное единство». Його експерименти зі словом високо цінував В. Хлебніков. Він проголосив Божидара «воїном часу», поставив його ім'я під своїм противоєнним маніфестом «Труба марсиан» (1916) [5].

Для повноти сімейної картини слід сказати і про дочку Є. Д. Гордєєвої – Христину.

Христина Петрівна Гордєєва (1882 – померла між 1937 і 1947 рр.) закінчила Другу жіночу гімназію. У 1906–1909 рр. була вільною слухачкою медичного факультету Харківського університету. До революції працювала лікарем в медичному закладі під назвою «Союз для борьбы с детской смертностью в России «Капля молока»». Після революції – шкільним санітарним лікарем [8].

Таким чином, на прикладі Єлизавети Дмитрівни Гордєєвої можна побачити, що коло сподвижниць Х. Д. Алчевської становили неординарні, самобутні особистості, які сприяли розвитку народної освіти і вміли дати належне виховання і всебічну освіту своїм дітям.

Джерела та література

1. Абрамов Я. В. Харьковская частная женская воскресная школа / А. Я. Абрамов // Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – Санкт-Петербург, 1900. – С. 116–239.
2. Христина Даниловна Алчевская. Полувековой юбилей (1862–1912): [сборник]. – Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1912. – [4], 244 с.: 13 л. портр.
3. Багалея Д. И. История г. Харькова за 250 лет его существования: ист. моногр.: в 2 т. Т. 2 / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Харьков: Зильберберги С-вья, 1912. – 972 с.
4. Биографический словарь бывших питомцев Первой харьковской гимназии за истекшее столетие, 1805–1905 / сост. Н. А. Чеканов. – Харьков: Рус. типо-лит., 1905. – 441, 26 с.
5. Богомоллов Н. А. Божидар / Н. А. Богомоллов // Краткая литературная энциклопедия. – Москва, 1978. – Т. 9. – Стб. 136; Парнис А. Е. Божидар / А. Е. Парнис // Русские писатели, 1800–1917. – Москва, 1989. – Т. 1. – С. 307 с фот.); Пилипчук Р. В. Божидар / Р. В. Пилипчук // Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2006. – Т. 3. – С. 172 з фот.;

- Салтанова І. М. Божидар Богдан Петрович / І. М. Салтанова // Літературна Харківщина / за ред. М. Ф. Гетьманця. – Харків, 1995. – С. 66–67.
6. Гордеев (Петр Андреевич) // Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Санкт-Петербург, 1893. – Т. 9. – С. 220–221; История Имп. Военно-медицинской (бывшей медико-хирургической) академии за сто лет. 1798–1898 / под ред. Ивановского. – Санкт-Петербург, 1898. – С. 643; Рудик С. [Петро Андрійович Гордеев] / С. Рудик // Гордість «Харьковского ветеринарного института Императора Николая I» (1805–1905) / С. Рудик. – Київ, 2009. – С. 123–125, 213–223, 369.
 7. Гордеев Тарас Петрович // Русские ботаники : биограф.-библиогр. слов. – Москва, 1947. – Т. 1. – С. 328.
 8. Гордеева Христина // Списки посторонних слушателей Харьковского университета на 1907–1908, 1908–1909 а.г. – Харьков, 1907, 1908. – С. 33, 9 (сгідно рокам); «Весь Харьков» на 1915, 1917, 1925, 1926, 1930, 1937 г.: справ. кн. – Харьков, 1915, 1917, 1925, 1930, 1937. – Стб. в 1915 г.: 155, 90, разд. паг.; далі за роками: стб. 82, 51, 279, с. 46, 25, разд. паг.
 9. Гордеев Дмитро Петрович // Художники України : енцикл. довід. – Київ, 2006. – Вип. 1. – С. 176.
 10. Здобнов Н. В. История русской библиографии до начала XX века / Н. В. Здобнов. – 2-е изд. – Москва : Изд-во АН СССР, 1951. – 512 с.
 11. Иваненко С. О. Життєвий шлях мистецтвознавця Дмитра Петровича Гордєєва (спроба реконструкції) / С. О. Иваненко // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура, мистецтво, філософія, охорона пам'яток : зб. наук.-попул. ст. – Х, 2011. – С. 23–32.
 12. Лутовинова В. Христина Алчевська та її внесок в теорію і методику вибіркового бібліографування / В. Лутовинова // Вісн. Кн. Палати. – 1998. – № 2. – С. 30–33.
 13. Машкова М. В. История русской библиографии начала XX века (до октября 1917 года). – Москва : Книга, 1969. – 488 с.
 14. Миропольский С. Школа и общество : Частная Харьковская женская воскресная школа. – Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1892. – 107 с.
 15. Награды за труд // Харьк. губ. ведомости. – 1890. – 19 марта.
 16. Список лицам, служащим по Харьковскому учебному округу. – Харьков : Паровая тип. И лит. Зильберберга, 1898. – 619 с.
 17. Стивел И. К. Славный харбинец из Харькова [Т. П. Гордеев] / И. К. Стивел // Восемьдесят плюс : дневник с приложениями / И. К. Стивел. – Харьков, 2016. – Прил. 1. – С. 429–452.
 18. Ханко В. М. Гордеев Дмитро Петрович / В. М. Ханко // Енциклопедії сучасної України. – Київ, 2006. – Т. 6. – С. 236 з фот.
 19. Чириков Андрей Дмитриевич // Биографический словарь бывших питомцев Первой харьковской гимназии за истекшее столетие, 1805–1905 / сост. Н. А. Чеканов. – Х, 1905. – С. 381–383; Чириков А. Д. Чириков Андрей Дмитриевич / Профессор А. Д. Чириков // Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. И. П. Скворцова, Д. И. Багалея. – Харьков, 1905–1906. – С. 82–84; Выборы помощника директора [Женского медицинского института] // Южный край. – 1910. – 12 нояб. – С. 6; Славетні імена Національного фармацевтичного університету. Ректори та професори. – Харків, 2005. – С. 33–34 з фот.
 20. Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения. Т. 1 / сост. учительницами Харьк. частн. жен. воскрес. школы Х. Д. Алчевскою, Е. Д. Гордеевой, А. П. Грищенко [и др.]. – 2-е изд., испр., доп. – Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1888. – VIII, 805 с., XXI стб.

**МІЖПОКОЛІННА РЕТРАНСЛЯЦІЯ ЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРИ
ЯК ШЛЯХ ДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
(НА ПРИКЛАДІ СПІЛЬНОТИ СТАРООБРЯДЦІВ В УКРАЇНІ)**

Старообрядництво в наш час виступає прикладом збереження етнічної та етноконфесійної ідентифікації. На початку XXI ст. дана релігійна конфесія існує як особлива культурно-історична спільність, як феномен етнічної духовної культури, що увібрав у себе «доніконіанські» традиції руського середньовіччя.

Унікальність культури старообрядців виявляється в збереженні багатовікових традицій та самоідентичності у представників різних регіональних груп хранителів старої віри як в сучасній Російській Федерації, так і за її межами. Це обумовлено закритістю, соціокультурною ізоляцією представників даної спільноти, розумінням власної месіанської ролі в збереженні та ретрансляції віри батьків.

З часу початку колонізації Слобідської України (в другій половині XVII ст.) та протягом XVIII – XIX ст. старообрядницькі общини з'являлися в російських моноетнічних селах, в повітових містах Харківської губернії, в Харкові. Незалежно від місця проживання для представників даної спільноти були притаманні закритість, відстороненість, відчуженість, досить насторожене ставлення до іновірців.

Наявність чіткого протиставлення «свої» - «інші» було обумовлено як історичними, так і релігійними причинами. В умовах гонінь та переслідувань з боку царського уряду та радянської влади старообрядці були вимушені дуже насторожено ставитися до сторонніх, бо страх репресій заставляв бачити ворогів в усіх іновірцях. Наслідки гонінь протягом майже трьох століть і в наш час обумовили наявність посттравматичного синдрому у сучасних старообрядців Харкова, який виражається страхом та недовірою до «інших».

Наприклад, старообрядці дуже негативно реагували на прохання дослідника взяти інтерв'ю, прийти на службу до молитовного будинку. Більшість парафіян категорично відмовлялися фотографуватися, називати свої прізвища, не дозволяли фотографувати ікони та розп'яття, знімати на відео хід служби в молитовному будинку. Деякі взагалі сторонилися діалогу, інші з певною ворожістю заявляли дослідниці: «Ви прийшли нас переписати, а потім нас або закриють, або податки для нас введуть. А може навіть арештують нас» [4]. Характерно, що таке ставлення було не тільки серед представників старшого покоління, які на собі «відчули» політику войовничого атеїзму в СРСР, а й в середовищі представників молодого покоління, у яких страх перед репресіями існує на генетичному рівні.

Протиставлення «свої» - «інші» також обумовлено і релігійними уявленнями старообрядців. Вони ідентифікують себе з власною етноконфесійною спільнотою в протиставленні чужому світу, який знаходиться під владою Антихриста. Саме старообрядництво є шляхом спасіння істинних православних, а прибічників реформи патріарха Нікона, які зрадили віру батьків, старообрядці вважають за слабих віруючих, що не встояли перед спокусою Сатани. Отже, навіть спілкування з «ніконіанами» є гріховним. За релігійною традицією старообрядництва, віруючий, який спілкувався з іновірцем, має додатково помолитися, щоб «очистити» себе. Коли старообрядці приходять до молитовного будинку, вони не мають права одразу заходити до приміщення. Вимивши руку, вони моляться на порозі або в коридорі, щоб зняти з себе негативну ауру оточуючого світу.

Також існує заборона вживати їжу з одного посуду разом з «ніконіанами». Старообрядці, які відкривають свої оселі для іновірців (в наш час це стало значно

поширеним явищем, у порівнянні, навіть, з першою половиною ХХ ст., коли старообрядці не запрошували «чужих» додому), мають два комплекти посуду – для «своїх» та для «інших».

Соціокультурна відмеженість від «чужих» та замкнутість соціума підтримувалася укладанням шлюбів старообрядців з представниками своєї общини або старообрядницьких общин, розташованих поблизу. І в наш час батьки можуть благословити шлюб дітей лише за умови належності обох молодят до старообрядницької конфесії. Шлюб з представником «інших» може бути укладений за умови переходу «ніконіанина» або «ніконіанки» в старообрядництво.

Таким чином, протиставлення «наше, праведне–чуже, антихристове» є основою побудови старообрядницьких культурних традицій. Традиційна замкненість старообрядців, закритість від світу, де панує Антихрист, «законсервувала» в межах даної етноконфесійної групи людину російського середньовіччя «дореформеного» періоду, «людину праведну» [8, с. 3-7].

Протягом століть старообрядці намагалися жити власними силами, не переймати нічого чужого, особливо традицій та благ цивілізації. Під час інтерв'ю нами було відмічено наявність певного травмованого стану харківських старообрядців через їх користування технікою, транспортом, тощо. *«Ми «замиричилися», а це гріх. Треба йти із міст, усамітнюватися, лише тоді ми збережемо нашу культуру. Якщо ти живеш у місті, неможливо встояти від спокус. От наші предки жили по селах, вирощували хліб, худобу, забезпечували себе. Вони не користувалися західною технікою, молилися і уникали іновірців А в місті треба ходити на роботу, спілкуватися з «ніконіанами». Діти ходять до школи, їм важко встояти від спокус Антихриста – комп'ютера, телевізора, ігор. Ми вже не можемо зберегти свою руську культуру. В умовах міста це неможливо. Треба усамітнюватися, їхати десь далеко і займатися землеробством подалі від цивілізації»,* – розмірковував над долею збереження власної культури респондент О. (35 р., уродженець Харкова) [4].

В середовищі старообрядців значної уваги заслуговує панування відчуття «руськості» - розуміння себе етнічними росіянами, які бережуть власну російську культуру (і віру, перш за все) від впливу заходу. Як зазначала респондентка А., їх села (села старообрядців на кордоні Білгородської та Харківської областей) до середини ХХ ст. залишалися останніми територіями «істинної російської культури». Жінка згадувала, що в дитинстві вона думала, що навколо її рідного села Кошлаково (Шебекінський район Білгородської області, Росія) мешкають «хохли» (етнічні українці). Як зізнавалася респондентка, для неї стало відкриттям десь в класі восьмому, що є етнічні росіяни, які підтримали реформу Нікона, і що таких є більшість. Отже в свідомості старообрядців домінує етноцентризм – істинні росіяни зберегли істинне руське православ'я [4].

Такі уявлення обумовлені історичною пам'яттю старообрядців, які вважають, що покорення Литвою та Польщею українських земель вплинули на «неправильність» православних традицій серед українців. Респонденти також впевнені у перевазі московського благочестя над грецьким і київським. Старі руські книги краще відображають православну віру, ніж грецькі. А намагання патріарха Нікона виправляти руські книги за грецьким зразком («щоб були як у хохлів») старообрядці називають затією Сатани [4].

Маркером культури російського старообрядництва та провідним способом збереження її традиційності виступає «книжність», що визначає внутрішню єдність духовної, обрядової, повсякденної та поведінкової практик. «Книжність» є також запорукою передачі культурних цінностей молодому поколінню [8, с. 4-7].

Авторитет «дониконіанської» Книги – основного сакрального тексту та «старих» церковних канонів, які зберігають та консервують систему релігійних переконань, задають та регулюють норми обрядової практики та побутової поведінки сучасних старообрядців, як і їх предків декілька століть тому назад. *«Книги наповнені вічними ідеями, а вічні ідеї не можуть наповнювати сотні та тисячі томів, бо вічних ідей не так багато. Тому читати треба не взагалі, а віддавати перевагу релігійним книгам»,* - розмірковував *настоятель*

харківської общини старообрядців – безпоповців Олександр Іванович. *«Людина, яка читає священні книги, набуває просвіти та спасіння»*, - навчають старообрядці дітей [4].

Книжність на Русі приймала на себе функції учення, вчительства, наставництва, збереження та передачі Божого Слова. Вона була засобом передачі та збереження християнської віри. Старообрядці законсервували у власній свідомості цінність книг, шанобливе ставлення до них, що було притаманно середньовічній Русі.

В наш час в середовищі даної етнорелігійної конфесії зберігається поклоніння книгам як слову Божому (Біблії), отже книги для старообрядців виступають духовним наставником та спасителем. Для них книги несуть в собі абсолютну цінність та абсолютну істину. Старообрядцями визнаються лише стародруковані книги, які вони вважають за істинні, чисті, непідкорені волі Диявола. Респонденти зазначали, що всі книжки до 1652 р. – священні, а всі, які були надруковані з змінами пізніше – від нечистого.

Інформатори вказують на відмінне написання ряду слів у «своїх» книгах, на відміну від книжок «ніконіанських», на різну постановку наголосу (*«Ніконіане говорять «во веки» з наголосом на «е», а треба на «о», говорять «з душою», а правильно – «з душею». Вимовляти неправильно неможна. Книги ж святі, отже виправляти нічого неможна»*, - розмірковувала респондентка А.) [4].

До речі, уваги істориків та філологів заслуговує вивчення мови старообрядців, словарний запас яких зберіг низку слів та особливості вимовлення, яка була притаманна для Росії минулих століть. (*«Ацтупать ат правил нильзя, вот вы гаварите ниправильна ... Нильзя ниправильна праизнасить. Книги вить святые, исправлять ничиво нильзя... В наших книгах сказано, если кто убавит или прибавит к таму, што написана, будет проклят. Мы этава далжны диржацца»* (авторка намагалася передати вимову респондента К.) [4]. Характерно, що в наш час старообрядці вільно володіють «свою» мовою (особливий діалект), яку використовують в спілкуванні з єдиновірцями, в розмові з «чужими» легко переходять на літературну російську мову.

Книги оцінюються старообрядцями, як правильні (справжні), тобто «свої», їх називають книгами, неправильні, чужі, «ніконіанські» книги називають книжками. Однак, за нашими спостереженнями повага до книжок також досить висока. Під час інтерв'ю нами було визначено високий ступінь освіченості, обізнаності респондентів. Майже всі вони отримали вищу освіту, багато часу присвячують самоосвіті, читають газети, журнали, художню літературу. І хоча таку літературу вони визнають «чужою», ставляться до освіти, науки з великою повагою. На нашу думку це обумовлено саме традицією релігійною.

Переселенці – старообрядці привезли з собою на Слобожанщину пам'ятки давньоруської літератури – «Устав», «Златоуст», «Псалтир», «Пролог», «Апостол», «Часослов», «Требник», «Євангеліє», також була принесена особлива форма співочої культури – знаменний спів. За словами респондентів, в кожній родині з покоління в покоління передаються головні святині – священні книги та ікони. Однак традиція знаменного співу в харківській общині безпоповців, нажаль, втрачено. Лише декілька парафіян в общині села Борова (Зміївського району Харківської області) ще володіють даною традицією.

Шанування книг в старообрядницькому середовищі закріплено на рівні народного селянського розуміння особливої цінності книги. Релігійні книги для старообрядців (особливо безпоповців, які не визнають священства), виступає не тільки хранителем інформації, але й фіксатором традиційного знання, основою духовного життя.

Церемонія богослужіння побудована у безпоповців на принципі читання та обговорення тексту священних книг. В процесі вербального сприйняття тексту наставником коментується його зміст, виявляється семантика незнайомих, в уяві читаючого, аудиторії слів. В процесі сприйняття письмового тексту відбувається осмислення його змісту. Парафіяни жваво вступають в дискусію, ставлять питання, виказують свої думки. Дуже часто вони повторюють прочитані цитати і виказують свою

захопленість і думкою, яку вони прочитали, і формою її подачі («Як правильно і красиво сказано», «Як мудро Ісус сказав») [4]. Здатність насолоджуватися письмовою мовою, святим словом – це особливий принцип естетичного ставлення до слова, яке збереглося в старообрядництві. Отже, релігійні книги визначають специфіку світосприйняття та мовного способу мислення. Особливе місце у формування етнічної свідомості зберігає церковнослов'янська мова («Божя мова», «мова, дана Богом») [4].

Релігійна книга визначає збереження та використання мови, високий рівень компетенції старообрядців в церковнослов'янській мові. В даному середовищі нами спостерігався функціональний розподіл російської мови та церковнослов'янської мови за сферами їх використання (духовна та повсякденна культура), вільний перехід в бесіді від літературної російської мови до церковнослов'янської (при цитуванні Біблії, інших Богослужбених книг), а також, як вже зазначалося, до діалекту повсякденної розмовної мови росіян – старообрядців. (Використання в розмові архаїчних форм слів («Она уже почил; доброго здравиця; духовнаго отца; новыя, добрыя, чудеса ложныя»), в уявленні інформаторів сприяє піднесенню значимості висловів та їх аргументаційної сили.

Вплив книжкової культури проявляється у здатності інформаторів залучати в розмову біблійські фразеологізми: «Пачил ад дел (трудоу)», «Ни ведают, што творят», «Негде главу прикланить»; «И пеплам пасыпал власы»; «Глас вапющаго ф пустыни» [4]. В розмовах інформантів розповсюджені цитування релігійних книг: «У нас один закон – Божий. Бога боїмося, царя поважаємо, а владі коримося» [4].

Книжкова основа відображається в існуванні традиційних епітафій, в яких відображені уяви старообрядців про життя після смерті: «Зупинись, перехожий, затримай свій крок. Ми вже дома, а ти ще в гостях» (Мовою оригіналу: «Остановись, прохожий, задержи свой шаг. Мы уже дома, ты еще в гостях») [4]. Епітафії виступають однією з форм вираження есхатологічних поглядів досліджуваного соціуму, оскільки критерієм всього, що відбувається в житті людини, є її підсумок, життя людини спрямоване до однієї мети – к смерті та життю після смерті.

В світогляді старообрядців відсутній страх перед смертю, життя розуміється як тимчасове перебування на землі (у ролі гостя), підготовка до вічного царювання в раю. Есхатологічний характер бачення світу – останні роки ХХ ст. та початок ХХІ ст., на думку респондентів, передують Страшному Суду – породжує усні легенди, в яких виражається оцінка всього, що відбувається, на опозиції: «Бог – Антихрист», «Благо – зло», «чеснота – гріх», «світ – темряво». Інформанти вказують, на різні ознаки кінця світу: соціальні та воєнні катастрофи, екологічні катастрофи. Ознаки Другого Пришествя: *«всім примусово дають ідентифікаційні номери, віри в людей немає, брати майно поділити не можуть, діти на батьків голос підвищують, сваряться люди всі, літаки падають, сутінки різні...»* [4].

Есхатологічну забарвленість мають і ряд кліше в мові старообрядців: «антихристова печатка» - словосполучення із широкою семантикою, що означає поняття, які пов'язані з державним контролем над особистістю та предметами матеріального світу – від печатки в паспорті до ідентифікаційного коду, пластикових банківських карток: *«Куди не підеш – всюди за тобою будуть спостерігати»*. *«Також антихристова печатка на продуктах в супермаркетах, на обгортках»* [4].

Старообрядці визнають, що вимушені жити серед ворожого оточення інших, пристосовуватися до викликів часу. В світі інших багато від сатани, що є загрозою загубити християнську душу. Наприклад, алкоголь – «диявольська наука, диявольський напій» («Диявол винайшов, щоб люди страждали»), а тютюн – диявольська трава: *«Антихрист Петро І навчив людей цю траву палити, а це диявольське заняття»*. До речі, старообрядці вважають, що неможна в руки брати священні книги людині, яка палить. Перед тим, як показувати книги, наставник перепитував дослідницю, чи не палить вона).

Блуд розуміється як ганьба (треба уникати блуду, щоб зберегти християнську чистоту). Гармонь – «антихристів інструмент»: «На гармоні неможна грати, музика у нас не

дозволена. Голову Іоанна Хрестителя на бенкеті з музикою на блюді подавали». Привороти та різні чаклунства – пісня диявола: «Мирські лікують так зубний біль, дітей лікують, від заїкання, нервових хвороб, від пристріту. Але це пісні диявола. Треба говорити: *«На все воля Божя, Бог дав – Бог забрав»*. *«Чародії вклоняються Сатані та нечистій силі. Не можна гадати, ворожити, ходити до екстрасенсів – це гріх»* [4].

До гріховних винаходів у світі іновірців старообрядці відносять і техніку. Диктофон, магнітофон називають «пекельною машиною» («Ви нас записувати будете, а потім нас прийдуть та заберуть. А може я щось таке скажу, а потім влада подумає, що це проти держави – так і посадити можуть»). Телевізор та радіо характеризують так: *«Сатана людям «мозок промиває», дуриє диявол людей, краще не слухати та не дивитися, бо «по телевізору лише гріх та спокусу показують»* (вбивства, насилля, розпусту)» Телевізор також називають «бісівське око», «ікона Антихриста», «знаряддя розпусти», *«або Богу треба молитися, або телевізор дивитися»*. Однак молоде покоління відноситься до телевізору більш лояльно, відмовляються від перегляду телевізійних передач лише під час посту. Контролюють дітей при перегляді програм) [4].

Чай старообрядці вважають за диявольський напій, який не треба вживати. Замість чаю пити треба трав'яний чай, заварювати лікарські трави, а особливо шипшину.

Негативне ставлення було раніше до пенсій (*«Гроші, які ти не заробив, а не за що гроші дає диявол, це спокуса»*). Раніше старообрядці відмовлялися від пенсії, але в наш час визнають, що вимушені отримувати допомогу від держави, хоча це неправильно. Так само негативно оцінюють отримання фінансової допомоги від держави, виплат та субсидій [4].

В той же час старообрядці називають маркери власної традиційної культури, які їх відрізняють від інших, від «ніконіан»: віра (*«Віра – це те, заради чого ми живемо на Землі, заради спасіння душі. Якщо не вірувати в Христа, не буде душі твоєї спасіння»*), ікони, життя за законом, скромний одяг, борода у чоловіків як символ подібності людини до Бога (*«Нам по Уставу заборонено голити бороди»*) [4].

Ікона – маркер традиційної культури старообрядців, яка відрізняє житло старообрядців від житла іновірців – «безбожників». Це ознака відданості старій вірі, ікони захищають оселю від недобрих помислів всіх, хто заходить до неї.

За традицією, ікони мають бути в кожній кімнаті, в «передньому кутку». Таким чином, в оселях створюються власні молитовні. Серед різноманіття ікон обов'язково представлені ікона Божої матері, Спасителя та Миколи Чудотворця. Саме на Миколу чудотворця покладаються у вирішенні певних прагматичних потреб: захистити родину від зла та нещастя, отримати матеріальні блага. Микола Угодник вважається за найстаршого та найближчого до Бога святого, який заступається перед Всевишнім за простих людей. Микола Чудотворець дуже добрий і уважний до потреб бідних та знедолених, яким завжди допомагає. Святий вважається покровителем землеробства, худоби, шлюб, здоров'я, захисником мандруючих, обездолених та скорботних людей («допомагає, коли душа болить, страждає людина»). Старообрядці на зимового (19 грудня) та літнього Миколая (22 травня) завжди збираються на святковий сімейний обід, віддячують святому за його доброту та увагу.

Отже, традиції в даному етноконфесійному середовищі виявляються домінуючою формою та способом передачі соціокультурного досвіду. Збереження та трансляція традицій знаходиться під інституційним наглядом (наставник, духовник, хресний батько, старші). Непорушність релігійних вірувань забезпечують етнокультурну солідарність та самоідентифікацію носіїв традиційної культури.

Специфіка світоглядних, ціннісних, етичних уявлень старообрядців визначається концептами «віра», «чистота»: збереження старої віри, авторитетність книг, надрукованих до реформи Никона, суворим слідуванням старим обрядам, слідування «чистоті» у вірі, душі, тілі, словах та думках. Як богослужбні книги, так і інші маркери традиційної

культури старообрядців орієнтують на давнину, яка сприймається в свідомості прихильників старої віри як ідеал.

За часів правління Антихриста, в уяві старообрядців питання збереження віри та захисту її від чужою релігії набувають особливої значимості. Вони розуміють себе як хранителів істинної руської культури та істинної руської православної релігії. Старообрядці намагаються за можливістю відмовитися від інновацій, зберегти традиційний уклад життя. Старообрядництво характеризується стабільністю релігійної, етнічної та мовної самосвідомості. Вона законсервувала фрагменти руського християнства XVII ст.

Старообрядці свідомо створюють культурний бар'єр, який огорожує старообрядницьку культуру від проникнення в неї елементів «іншої», «чужої» культури. Опозиція «свої» - «інші» має в старообрядницькій культурі і інші протиставлення «сакральне – мирське», «чисте - нечисте». Належність до «інших» сприймається як «неправильність», «помилка», «омана», «приреченість на не спасіння», відхил від норми. До «чужих» старообрядці відносять всіх, хто відноситься до іншої релігії, іншої народності, тих, хто вважає себе за атеїстів.

Така ізолюваність старообрядців від зовнішнього світу, розуміння власної месіанської ролі в збереженні істинної руської православної християнської релігії, істинної руської культури, позбавленої західних («сатанинських») інновацій дала змогу «законсервувати» і зберегти майже в незміненому вигляді цінності та надбання епохи російського середньовіччя.

В подальшому дослідникам слід приділити увагу вивченню подібних та відмінних рис в традиційній культурі старообрядців різних конфесій, які мешкають в різних регіонах України, визначити рівень збереження традиційної культури в залежності від регіональної специфіки етноконфесійних общин.

Джерела та література

1. Апанасенко А. В. «Старая вера» в Центральном Черноземье: XVII – начало XX века / А. В. Апанасенко. - Курск: КГТУ, 2008. - 303 с.
2. Гринченко Я. С. Культура старообрядцев Нижнего Поволжья. – Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – 24.00.01: Теория и история культуры / Я. С. Гринченко. – Волгоград, 2011. – 17 с.
3. Еремеев П. Старообрядческие толки и согласия на Харьковщине в 1825 – 1855 гг. : численность и локализация (по материалам Канцелярии Харьковского губернатора) / П. В. Еремеев // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2011. – Вып. 8. – С. 15-18.
4. Інтерв'ю з представниками общини старообрядців-безпоповців Поморської згоди Харкова (Агаф'я, Олександр Іванович, Прасков'я) // Особистий архів автора. – Серпень – жовтень 2012 р.
5. Мордвинцев М. Старообрядницькі громади України другої половини XVIII ст. та ставлення до них влади / М. Мордвинцев // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 191 – 202.
6. Потоцкий В. Очерки истории старообрядничества Харьковской губернии / В. П. Потоцкий // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2008. – Вып. 5. – С. 77-88.
7. Пригарин А. А. Русские старообрядцы и сектанты в Южной Украине и Бессарабии: численность и расселение в 1860-е гг. / А. А. Пригарин// Археологія та етнографія Східної Європи: матеріали та дослідження. – Одеса, 2000. – С. 271-297.
8. Рябинина Н. И. Традиционная культура старообрядцев Хабаровского края / Н. И. Рябинина. - Автореферата дис. ... канд. культурологии. - 24.00.01: Теория и история культуры. – Комсомольск-на-Амуре, 2003. – 22 с.
9. Таранець С. Джерела з історії старообрядництва Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. / С. Таранець. – Київ : Б. В., 2007. – 456 с.

СВІДЧЕННЯ ПОКОЛІННЯ ДІТЕЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ДЖЕРЕЛО БІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (З ДОСВІДУ СТУДЕНТСЬКИХ УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

На сучасному етапі Україна, як незалежна держава, розв'язує нагальні завдання національного відродження, зокрема формування нового погляду на вітчизняну історію. Її важливою складовою є переосмислення та об'єктивне висвітлення основних історичних подій української історії. Збереження історичної пам'яті дає можливість розкрити нові аспекти різних історичних періодів, які раніше залишалися поза увагою офіційної науки, відійти від ідеологічних штампів і звернути увагу на людину, як носія важливої інформації. Саме завдяки біографічним матеріалам ми можемо по-новому подивитися на вже відомі сторінки історії, забарвити їх емоційно, надати їм «людського обличчя».

Утвердження біографістики, як самостійної історичної дисципліни, розробка її теоретичних та методологічних засад відбулося в Україні у 1990-х рр. з появою узагальнюючої праці В. Чишка та захистом ним докторської дисертації [4]. Зауважимо, що у 20 столітті тривалий час біографічні дослідження були надто політизованим напрямом історичної науки, слугували ілюструванню і утвердженню певних ідеологічних постулатів, що сприяло формалізації досліджень. Сьогодні вітчизняна біографістика, вивчаючи життєписи співвітчизників, спрямовує зусилля на розкриття всієї повноти, багатоманітності і суперечливості історичного шляху українського народу. Звідси – тенденція до постійного розширення діапазону досліджуваних персоналій, який раніше обмежувався переважно загальновідомими особистостями, поновлення історичної пам'яті, введення до наукового обігу все нових імен. Методичні і термінологічні проблеми біографістики залишаються до нашого часу дискусійними та недостатньо розробленими, певне теоретичне обґрунтування новітніх підходів до проведення та результативності біографічних досліджень знайшли висвітлення в роботах В. І. Попика [3].

Збір та аналіз біографічної інформації тісно пов'язаний із методом усноісторичних досліджень, при якому об'єктом вивчення стає інтерв'ю свідків певних подій. Усна історія тісно пов'язана з поняттям «історичної правди», що дає можливість звернути увагу на людину, її життєвий шлях, особистий досвід. В сучасній науці вивченням теоретичних та практичних засад використання методу усної історії займаються Г. Грінченко, О. Кісь, Т. Пастушенко та інші науковці [1].

Усноісторичний підхід особливо актуальний при висвітленні подій Другої світової війни, які в радянській історіографії висвітлювались переважно однобічно, інколи фальсифіковано та тенденційно - зберігалась ідеологічна вибірковість у аналізі подій, стійка тенденція до висвітлення лише героїчних, показових сторінок історії Другої світової війни. Усна історія, зокрема вивчення біографій свідків, дає можливість розкрити ті аспекти подій, які залишалися поза увагою офіційної науки, звернутися до нового ракурсу їх аналізу, зробити більш детальні узагальнення з історії повсякденності часів Другої світової війни. Учасники тих подій є носіями унікальної правдивої інформації. В Україні в останні роки активно вивчаються та запроваджуються в науковий обіг матеріали усноісторичних досліджень, які по-новому висвітлюють різні аспекти подій Другої світової війни [2].

Один із засобів результативної, активної, мотивованої участі студента в процесі вивчення гуманітарних дисциплін, зокрема «Історії України» - це зробити студента науковцем-дослідником, який, використовуючи новітні методи сучасних досліджень, безпосередньо і власноруч доповнює сторінки вже відомих історичних подій. Так, студентам-першокурсникам ХНУБА пропонується вивчити повсякденну історію часів Другої Світової війни шляхом аналізу спогадів її свідків – представників покоління дітей

війни, які є їх родичами або знайомими. Викладачами кафедри українознавства та євроінтеграції була розроблена відповідна анкета для респондентів (інформантів). Запитальник складався із 9 анкетних питань та 78 теоретичних по таких розділах, як «житло і господарство», «дозвілля, свята», «побут: одяг, їжа», «медичне обслуговування», «освіта», «стосунки місцевого населення з німцям». Роки народження опитуваних з 1926 по 1940 рр. Всього студентами було зібрано та проаналізовано більше 100 анкет респондентів, які під час війни проживали на території Харківської, Полтавської, Луганської, Донецької областей. До кожної анкети додавалися фотографії, аудіо та відеозаписи бесід з інформантами.

Запитальник складався таким чином, щоб отримавши відповіді, на основі біографічних матеріалів, у студента сформувалася чітка картина умов життя та оточуючого середовища дитини в часи війни. Зауважимо, що не всі розділи мали однакове наповнення біографічними матеріалами.

Були зібрані свідчення щодо умов проживання на окупованих територіях. Саме умови життя найбільше привертали увагу та знайшли відбиток у наукових студентських дослідженнях. Завдяки свідченням респондентів у студентів з'явилося чітке уявлення про життя людей в землянках. Наприклад, **Литвиненко Марія Іванівна, 1935 р. н., с. Сари Гадяцького району Полтавської області** згадує: *«Коли німці зайшли в наше село, вони почали виганяти селян з їхніх будинків і разом їх спалювати. Люди буди змушені будувати землянки. Вони уявляли собою вириту яму глибиною 1,5 метра. Опалювали землянку цегляними пічками, зробленими в середині землянки. В них проживали по дві-три сім'ї і ще довго після окупації вони служили житлом».*

Із свідчень **Петрій Любові Антонівни (1935 р. н., с. Містки, Сватівського р-ну, Луганської обл.** – *«Поки німці не розбомбили хату, ми освітлювали хату саморобною каптилкою з олії, опалювали сухим очеретом та різним бур'яном. А в землянках було холодно і тісно. Землянка - це викопана яма, всередині обставлена очеретом. Зверху землянка перекривалась хмизом та перегноєм, що і обігрівало нашу оселю. Спали на соломі. За таких умов часто хворіли. Жили в землянках довго, поки не розпочалось будівництво житла».*

Сердюк Олександр Максимович, 1936 р. н., с. Лагері Балаклеївського району Харківської області запам'ятав, що після війни землянки не засипали і вони служили по-різному в селянських господарствах аж до 1964 р.

Отже, в різних регіонах України система будівництва, опалення та використання землянок була схожою, в середньому землянка і після окупації служила за житло не менше 2-3 років.

Питання стосунків між німцями та українським населенням викликало найбільший інтерес. Студенти наводили протилежні свідчення із спогадів їх респондентів. У такий спосіб, студенти вперше ознайомилися з аспектами так званої антропологічної історії, зокрема відкрили для себе дуалістичні погляди на стосунки німців з місцевими мешканцями на окупованих територіях.

Були випадки, коли німці, які квартирувалися у селян вели себе людяно. Наприклад, **Чередниченко Марія Терентівна, 1927 р. н., с. Містки, Сватівського р-ну, Луганської обл.** згадує, що в їх хаті квартирувався німецький офіцер з ад'ютантом. Німці обрали нашу хату, бо батько працював теслею і хата по тодішнім поняттям була «мебльована», освітлювали кімнату керосинкою. В цілому він нормально спілкувався з родиною, мені і брату давав цукерки, а коли брат захворів дав ліки. Німці давали дітям цукор у грудках і давали облизувати глечики з-під варення – так смачно було!»

Пеша Ольга Олександрівна, 1938 р. н., с. Рудівка Сватівського р-ну, Луганської обл., жила в родині, що мала 12 дітей. В їх хаті також жили німці. Це було літо, спекотно і німецькі солдати жили у садочку на подвір'ї. Завжди у них грала музика, гуляли дуже шумно. У повсякденному житті німці навіть допомагали нам. Так, коли батька було

поранено під час бомбардування, йому пошкодило сильно ногу та руку. Німець, що квартирувався у нас допоміг матері доправити батька до шпиталу.

Косіщева Любов Іванівна, 1942 р. н., м. Чугуїв Харківської обл. згадує:

«В нашому будинку були на постій два німця. Один з них був дуже злий. Він хотів вбити мого старшого брата, якому було 4 роки за те, що маючи чорні очі та смуглу шкіру, він був ніби схожий на єврея. «Матка Іуда. Я «піф-паф» і наставив на нього пістолет. Мама так перелякалась, що віднесла нас до земляного погребу з дерев'яною лядою, де ми і жили поки в хаті були німці. Мама вночі ходила до сусідки, у якій була коза і купляла у неї півлітра молока, розводила його кип'яченою водою і ділила на цілий тиждень, тому я виросла дуже маленькою, худю і до двох років не ходила. Мама прала та готувала для німців, що були на постій, а німці давали їй трохи харчів за роботу».

Проценко Катерина Григорівна, 1940 р. н. с. Малинівка Чугуївського р-ну Харківської області свідчить, що *«німецькі солдати жили у хатах разом з селянами. У нас жили німці в кімнаті, а ми з бабусею та мамою жили в комірчині. Коли німці отримали пайку, я ж була мала і взяла цукерку. За це один німець закричав «маленький партизан» і націлився з автомату, а інший не дав мене застрелити, сказав, що у нього дома теж мала донька. І цим врятував мене.*

У сусідів теж жили німці, так один з них попередив, що збираються підпалювати хати. І сусіди встигли втекти».

Клименко Павло Антонович, 1925 р. н., с. Великі Будища Гадяцького району Полтавської області, згадує *«німці виганяли людей на роботу. Ходили по хатах і розстрілювали, хто не йшов. Зайшов німець до хати, а там жінка хвора лежить, а біля неї голодна маленька, років за три, дівчинка плаче. Він витягнув з сумки кусок хліба, декілька кусків цукру – поклав на стіл і вийшов з хати».*

Литвиненко Марія Іванівна, 1935 р. н., с. Сари Гадяцького району Полтавської області пригадує випадок, який стався із нею особисто - *«вимагаючи корову у господарки, де я переховувалася з бабусею, німець взяв мене за сорочку і тримав над колодязем погрожуючи мене вкинути, якщо бабуся не віддасть корову. Бабуся вивела корову і німець викинув мене на дорогу. Хоча серед німців були і прояви людяності. Так, як німці захопили село, то стали відбирати усю худобу. Зайшли до двору, де жила жінка з двома дітьми. В сараї була корова. Один німець подивився на малих дітей и не дав іншому звести корову».*

І таких біографічних свідчень студенти наводили багато. Історична література до недавнього часу тяжіла до представлення німців тільки негативними характеристиками. І саме з таких позицій оцінюють історію радянсько-німецької війни більшість студентів - першокурсників. Тому людяне ставлення німців до населення окупованих територій для багатьох із них було власним відкриттям. Раніше для більшості студентів війна - це кількість жертв, число втраченої бойової техніки, кількість спалених міст та сіл. Тепер за цими цифрами стояли конкретні люди, діти, які залишилися без батьків, які жили в постійному страху, які голодували, важко працювали.

Певною мірою відбулась переоцінка «образу ворога». Студенти зрозуміли, що в тоталітарному суспільстві – люди завжди вважалися лише гвинтиками системи, але людяність ламала стереотипи, перемагала цю систему.

Головне, що студенти, достатньо толерантно та врівноважено підійшли до аналізу відповідних матеріалів запитальників в дісталися висновку, що не національність, не приналежність до певної партії чи ідеології, а насамперед людські якості та загальнолюдські цінності визначають стосунки між людьми.

Доказом цього можуть стати свідчення **Філоненко Валентина Василівна, 1930 р. н., харків'янка. Під час окупації мешкала на вул. Плеханівській.**

«Німці були різними, дехто грубий та непривітний – міг вдарити просто так, а деякі – розповідали про свої сім'ї, давали хліб, цукерки. Допомогали жінкам по господарству, казали, що вони не хочуть війни, що дома на них чекають дружини та діти».

Певну увагу студенти звернули і на особливості господарювання на окупованих територіях. Життя на окупованих територіях змінилося. Проте, в більшості сіл продовжували працювати колгоспи, примусова робота в яких тривала від зорі до зорі. Оплатою за труд в кращому разі були зерно та хліб, рідше – гроші, а найчастіше – записували «голі» трудовні. Студенти дивувалися, чому німці зберегли колгоспну систему і навіть не внесли корективи в систему оплати праці. Але ставало зрозумілим, що колгоспи – це елемент радянської тоталітарної системи господарювання, яка органічно вписувалася і в фашистську ідеологію.

Робота в колгоспі була складною. **Глушан Ганна Ігнатівна, 1939 р. н. с. Крупське Харківської обл.** згадує: *«Робочий день в колгоспі був ненормований. За день давали 4 кг. зерна. За невихід на роботу чекало суворе покарання – били нагайками».*

Проте, робота в колгоспі – це був чи не єдина можливість прогодувати родину, оскільки, селяни хоч і засаджували городи, проте нічого не виростало.

Із свідчень **Борисенко Варвари Степанівни, 1927 р. н., с. Молоданівка Харківської обл.:** *«В нашому селі продовжував роботу колгосп. Працювали по 11 годин, отримуючи за працю зерно, продукти чи трудовні. Німці не примушували працювати в колгоспі – люди йшли добровільно, бо інакше нічого було їсти».*

Для деяких селян робота в колгоспі була порятунком від злиднів. **Шипанова Зінаїда Пантелеївна, 1931 р. н., під час війни проживала на Полтавщині с. Говтва.** згадує: *«Спочатку ми жили в Рубіжному, але там нічого було їсти, батько став пухнути, не міг ходити і із останніх сил ми пішли у бік Полтави. Йшли пішки, по дорозі збираючи все їстівне – пекли мерзлу картоплю. Як дійшли до Полтави, то стали ходити по хатах і просити. Якось добренька хазяйка винесе нам то молока, то борошна насипить, то хлібу дасть. Йшли й просилися поки нас не прийняли у колгосп працювати. Коли мама вступила до колгоспу їй виділили 40 соток землі. Працю в колгоспі оплачували зерном, давали пшеницю, кукурудзу. А працювали зранку до ночі, особливо в жнива. Проте, німці нікого працювати не примушували».*

На окупованих українських землях в колгоспах широко використовувалася праця дітей. Із спогадів **Чередниченко Ганна Іванівна, 1930 р. н., с. Рудівка Сватівського р-ну, Луганської обл.** *«На період війни проживала з двома братами, трьома сестрами та мамою. Я сама працювала у колгоспі. Праця ніяк не сплачувалась – ставилися «палочки» за трудовні, за невихід на роботу німці примушували сплачувати штрафи – 500 крб. Мені було 12 років. Взимку я працювала 2 роки на свинарнику, потім біля телят. Дуже тяжко було виконувати дорослу роботу, а влітку пасла волів».*

Під час роботи з анкетами, студенти звернулися до проблеми колабораціонізму. У запитальниках не передбачався окремий блок питань, присвячених співпраці населення з ворогом. Але відповіді інформантів органічно вивели на цю проблему.

Із свідчень **Петрій Любові Антонівни (1935 р. н., с. Містки, Сватівського р-ну, Луганської обл.):** *«поліцаї примушували виходити на роботу до колгоспу. Працювали «за галочку». Самі німці каральних операцій в селі не робили, все робили поліцаї – відбирали харчі, худобу. За невихід на роботу чи непокору – саджали у карцер. Коли звільнили село, то хто з поліцаїв втік, а кого розстріляли наші».*

Достатньо цікавий блок свідчень стосовно дозволів на окупованих територіях. За свідченнями респондентів у більшості сіл продовжували працювати церкви, а ставлення до релігійних свят було різне.

Наприклад, **Чередниченко Марія Терент'ївна, 1927 р. н., с. Містки, Сватівського р-ну, Луганської обл.** згадує, що німецький штаб - у церкві. Німці ходили до маленької нашої церкви, але христилися двома пальцями, бо у них своя віра.

В цілому, більшість інформантів пригадує, що німці не втручалися у релігійні справи. Так, **Борисенко Варвара Степанівна, 1927 р.н., с. Молоданівка Харківської обл.** зазначає,

«німці церковними святами не цікавилися і не перешкоджали їм. В селі Паску святкували за всіма традиціями, 4 листопада святкували День Ікони Казанської Божої матері».

Достатньо цікавими є свідчення **Борисенко Андрія Миколайовича, 1929 р. н., м. Харків.** «на Різдво ми йшли до німців, щоб заспівати їм колядки, вони нас впустили, а потім пригостили шоколадом. Це було для нас справжнім святом».

Глушан Ганна Ігнатівна, 1939 р. н. с. Крупське Харківської обл. переконує, що «населення більше святкували релігійні свята, але німці забороняли. Так, не дозволяли святкувати Покрова. І хоча церква працювала, ходити до неї люди боялися. Німці вимагали, щоб селяни сиділи по хатах і навіть не запалювали світло. В гості ходити німці не дозволяли, тому якщо і ходили, то таємно».

Із всіх труднощів окупаційного періоду дитяча пам'ять зберегла багато свідчень про ті голодні часи: нестачу їжі, одягу, медичного обслуговування. Із свідчень **Петрій Любові Антонівни (1935 р. н., с. Містки, Сватівського р-ну, Луганської обл.):** «було дуже голодно, городина не росла, картопля була такою дрібною, що їли її з кожурою. В нас була корова, але молока вона майже не давала, і мама, щоб прогодувати нас з братом виміняла її на макуху. «Делікатесами вважалися галушки та печений хліб, а найчастіше хліб замінювався коржиками з кукурудзяної муки, найчастіше їли буряки».

Пеша Ольга Олександрівна, 1938 р. н., с. Рудівка Сватівського р-ну, Луганської обл., пригадує, що «пекли «ладики» - перетирали насіння трав в муку і добавляли макуху. Розкішню був печений хліб та солодоці. Було дуже важко – завжди не вистачало харчів, мати обміняла корову на макуху. Мої старші брати і сестри померли, з 12 дітей нас залишилося тільки троє».

У дефіциті був і одяг, а особливо взуття. Із свідчень респондентів ми дізнаємося, що діти носили дорослий одяг, підперезувалися, щоб був коротший, взуття пили із лози. Найбільше цінували теплий одяг. Саме його вимінювали на харчі.

А взагалі, як свідчить **Косіщева Любов Іванівна, 1942 р. н., м. Чугуїв Харківської обл.** «під час окупації люди одягалися як можна простіше (особливо жінки, щоб не привертати увагу). Ходили всі однаково – клітчата хустинку, фуфайка, чоботи. Мама в основному перешивала нам одяг із своїх суконь та батькових сорочок, пальто».

Проблема стосунків між німцями та українськими жінками було окреслена студентами окремо. Більшість свідчень переконували, що відповідні стосунки, мали примусову форму і не засуджувалися сусідами, а народжених від німців дітей не ображали. Відносилися до них нормально.

Клименко Павло Антонович, 1925 р. н., с. Великі Будища Гадяцького району Полтавської області. згадує «жінок гвалтували, їх насильно змушували вступати в стосунки з німцями. Населення потім жаліло таких жінок, вони ж невинні і діти їх невинні».

Але були і інші жінки, про які згадує **Кулакова Ольга Петрівна, 1925 р. н., харків'янка.** «Жінки приводили до себе німців, але завжди ховались. Їх зневажали сусіди. Коли ж німці відступили, вони повиходили заміж, але як тільки чоловіки дізналися про стосунки з німцями, то порозводилися».

Філоненко Валентина Василівна, 1930 р. н., харків'янка. Під час окупації мешкала на вул. Плеханівській розкажує: «Інколи між німцями та нашими жінками виникали стосунки, не рідко заводились родини. Жінки народжували дітей, але оточуючи їх зневажали. Вони отримували гарну їжу, гроші. Їм дозволялося розважатися разом з німцями. До таких жінок ставилися дуже негативно, потім цих жінок відправляли до концтаборів або вбивали».

Це лише незначна частина матеріалів студентських досліджень, в яких були успішно оброблені та проаналізовані біографічні матеріали. Студенти переконалися, що може існувати і інша історія, яка не описана в підручниках, а яка складається із біографій окремих людей і має право на існування.

Отже, використання методів усної історії для організації наукової роботи студентів, відтворення повсякденної історії на основі життєпису та діяльності особи в певний період історії – це актуальний та перспективний напрямок соціально-гуманітарних досліджень, який сприяє врівноваженому, неупередженому ставленню до подій минулого і на перспективу формують у студентства головні пріоритети історії та сучасності України.

Джерела і література

1. Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти / Г. Грінченко. – Харків : НТМТ, 2012. – 304 с.; Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. – 2007. – Ч. . – С. 7-21.; Пастушенко Т. Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні /Т. Пастушенко// Історія України. – 2010. – № 16/17. – С. 10-15.
2. Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/JournALL/war/war_2008_11/16.pdf (10.09.2016) . – Назва з екрану; Нагайко Т. Соціальна складова як домінанта історії воєнного конфлікту: сучасні тенденції дослідження Другої світової війни [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://www.history.org.ua/JournALL/war/war_2012_15/19.pdf (10.09.2016) – Назва з екрану; Пастушенко Т. Способи виживання українських оstarбайтерів у Рейху: спогади очевидців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oralhistory.com.ua/assets/images/img_pubuai/shid_zahid/11_T_Pastushenko.pdf (12.09.2016). – Назва з екрану.
3. Попик В. І. Традиції і новаторство в сучасній вітчизняній біографістиці [Текст] / В. І. Попик // В. І. Попик. Наук. праці НБУВ. – К., 2009. – Вип. 24. – С. 251–264.; Попик В. І. Теорія та методика біографічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biography.nbuv.gov.ua/data/vidannya/9/JRN/pdf/4.pdf>. (12.09.2016) . – Назва з екрану.
4. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. С. Чишко. – К.: НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; Ін-т біогр. досліджень. 1996. – 239 с.; Чишко В. С. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: автореф. дис. ... д-ра істор. наук.: 07.00.06 / В. С. Чишко : НАН України. – К., 1997. – 48 с.

ДЛЯ НОТАТОК

Науково-популярне видання

**Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
«Історико-культурна спадщина родини Алчевських:
теоретичні та прикладні аспекти біографістики»**

Українською та російською мовами

Комп'ютерне верстання: Н. В. Аксьонова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
пл. Свободи, 6, к. 603,
м. Харків, 61022, Україна
Тел.: (057) 707 53 85
E-mail: tronkocentr@karazin.ua
Сайт: tronkocentr.karazin.ua